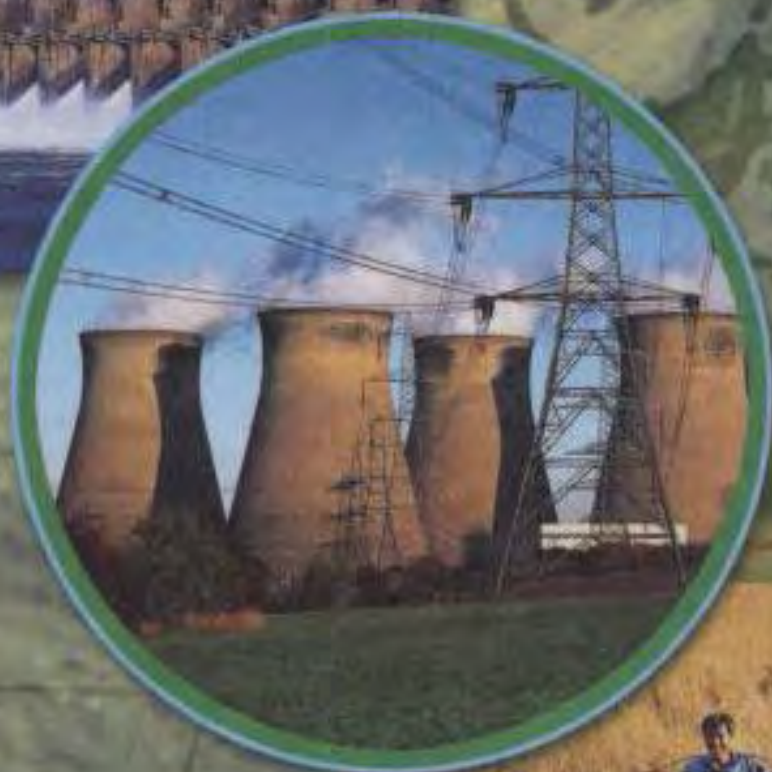
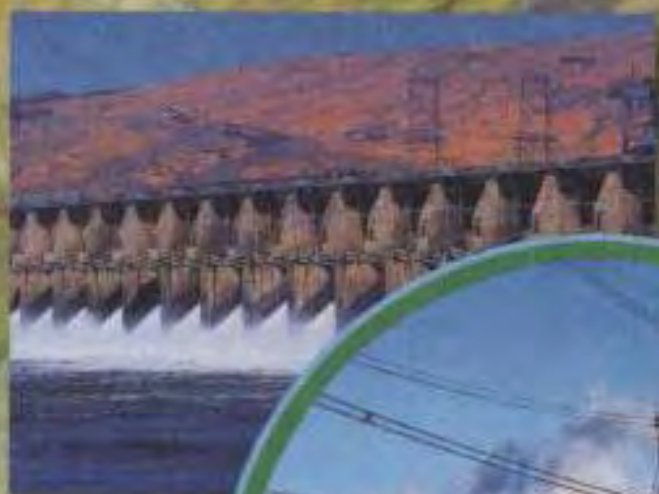

Х. Муҳаббатов, М. Раҳимов, Ш. Ғафоров

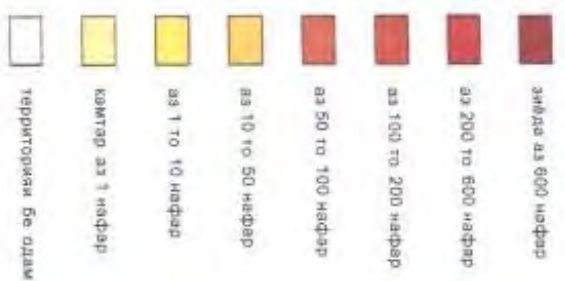
ГЕОГРАФИЯ

Иқтисодӣ ва
иҷтимоии
чаҳон

9

ЗИЧНИ АХОЛИ ДАР 1 М²

Шаҳрҳои аҳолинишон
1 млн. ва зиёда аз он

Мақшаб: 1:30 000 000

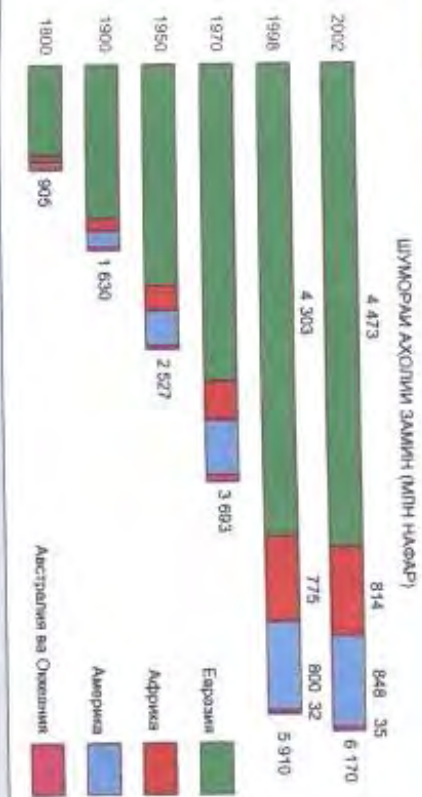
З И Ч Н И А Х О Л И

ЗИЧНИ АХОЛИ
(нафар дар 1 м. кв., 2002)

Таърихи аҳоли
(бе Амрикошуда)

Аврупо.....	88,7
Осиё.....	85,1
Африқа.....	25,9
Амриқави.....	20,1
Австралия ва Океания.....	3,9

Х. Муҳаббатов, М. Раҳимов, Ш. Гафоров

ГЕОГРАФИЯИ ИҚТИСОДӢ ВА ИҶТИМОИИ ҶАҲОН

китоби дарсӣ барои синфи 9

Мушоваран Вазорати маорифи
Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҷоп тавсия кардааст

«САРПАРАСТ»

Душанбе

2006

Х. Муҳаббатов, М. Раҳимов, Ш. Гафоров.

ГЕОГРАФИЯИ ИҚТИСОДӢ ВА ИҶТИМОИИ ҶАҲОН

Китоби дарсӣ барои синфи 9-уми макотиби таҳсилоти умумӣ.

Душанбе: «Сарпараст», 2006. – 352 саҳифа.

Истифодаи китоб

№	Ному насаби хонанда	Синф	Соли хониш	Ҳолати китоб (баҳон китобдор)	
				Аввали сол	Охири сол
1					
2					
3					
4					
5					

Муаллимони мӯҳтарам!

Хошишмандем фикру мулоҳизаҳои худро оид ба мазмуни китоби мазкур ба нишони 734024, ш. Душанбе, кӯчаи Айнӣ, 45, Пажӯҳишгоҳи илмҳои педагогии Тоҷикистон ирсол намоед.

МУҚАДДИМА

Географияи иқтисодӣ ва иҷтимоии ҷаҳон ба гурӯҳи фанҳои ҷамъиятшиносӣ дохил мешавад. Он қонуниятҳои инкишоф, ҷойгиршавии хоҷагӣ, аҳолии ҷаҳон ва мамлакатҳои алоҳидаро меомӯзад. Дар ин замина ба баъзе масъалаҳои умумии ҷаҳонӣ дахл намуда, аз ҷумла ба масъалаҳои глобалии инсоният беш аз ҳама алоқаи мутақобилаи ҷамъият ва табиат маълумоти мушаххас медиҳад. Ин барои амиқтар дарк намудани марҳалаи кунунии тараққиёти иқтисодӣ ва вазъияти сиёсӣ экологии ҷаҳон, ноҳияҳо ва мамлакатҳои алоҳидаи он кӯмак мерасонад.

Давраи ҳозира давраи дигаргунсозии азими илмию техникӣ, иҷтимоию сиёсӣ мебошад. Хусусияти хоси он барҳам хӯрдани Иттифоқи Шӯравӣ, сохти ҷаҳони сотсиалистӣ ва дар харитаи сиёсии ҷаҳон ба вучуд омадани як қатор давлатҳои соҳибистиқлол (дар Аврупо ва Осиё), ки аз ғояи сохтмони сотсиалистӣ даст кашида, барои барпо намудани давлати ҳуқуқбунёди демократӣ ва дунявӣ қадам гузошта истодаанд. Баробари тағйир ёфтани сохти сиёсӣ сохти иқтисодии ин давлатҳо ҳам тағйир ёфт. Ҳоло аксарияти онҳо барои ба системаи иқтисодиёти бозоргонӣ гузаштан қадамҳои аввалин гузошта истодаанд, ки асоси онро ғуногунҷабҳагии моликият ташкил менамояд. Чунин ҳодисаҳои сиёсӣ иҷтимоӣ ҳар сари чанд вақт дар ҷаҳон рух медиҳад. Аз ин лиҳоз омӯзиши тарафҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии географияи мамлакатҳои ҷаҳон аҳамияти ниҳоят калон дорад. Дар шароити гузариши Тоҷикистон ба иқтисодиёти бозоргонӣ ва вусъат ёфтани робитаҳои иқтисодӣ, сиёсӣ, илмию техникӣ бо мамлакатҳои ҷаҳон ҳар як шахрванди ҷумҳурӣ, алалхусус мутахассисон дар баробари ҷаҳонбинии ҳаматарафаи сиёсӣ ва иқтисодию географӣ бояд вазъи иқтисодию иҷтимоии давлатҳои бурунмарзиро хуб сарфаҳм раванд. Бо чунин назардошт курси мазкур дар синфи IX-и мактабҳои таҳсилоти умумӣ омӯзонидани мешавад, ки вай аз ду қисм иборат аст: Тавсифи умумии иқтисодию географии ҷаҳон ва тавсифи мамлакатҳои ҷаҳон. Дар қисми тавсифи умумии иқтисодӣ масъалаҳои баррасӣ шуданд, ки муносибатҳои иқтисодии умумиҷаҳониро ифода мекунанд. Қисми ноҳиявии курс дар бораи тавсифи иқтисодию географии гурӯҳи мамлакатҳо ва мамлакатҳои алоҳидаи бурунмарзӣ баҳс менамояд. Аз сабабе, ки дар мамлакатҳо ва ноҳияҳои алоҳидаи ҷаҳон таконҳои сиёсӣ иқтисодӣ гоҳ-гоҳ рух медиҳанд, ба муаллимон лозим аст, ки дар ҷараёни таълими ҳар ду қисми географияи иқтисодию иҷтимоии ҷаҳон аз хабару маълумотҳои, ки дар матбуоти даврӣ дарҷ шудааст ва ё тавассути оинаи нилгун ва радио пахш мешаванд, пайвасти истифода баранд.

ТАВСИФИ УМУМИИ ИҚТИСОДИЮ ГЕОГРАФИИ ҶАҶОН

ХАРИТАИ КУНУНИИ СИЁСИИ ҶАҶОН

Нахустин давлатҳо каӣ дар кураи замин пайдо шуданд? Марҳалаҳои гуногуни таърихӣ ба ташаккулёбии харитаи ҷаҳонӣ чӣ гуна таъсир расонид? Айни замон дар харитаи сиёсии ҷаҳон чӣ дигаргунӣҳо ба амал омад?

Марҳалаҳои ташаккулёбии харитаи сиёсии ҷаҳонро шумо ҳанӯз аз омӯзиши фанни география дар синфи VII ва таърих дар синфи IX омӯхтаед. Ҷараёни ташаккулёбии он хеле тӯлонӣ буда, тамоми давраҳои таърихии ҷамъияти инсониро инъикос менамояд. Харитаи сиёсӣ дар давоми садсолаҳо бо мурури пайдоишу пош хӯрдани давлатҳои алоҳида, тағйирёбии сарҳад, кашфи қитъаю заминҳои нав, авҷгирии сохти мустамликадорӣ, тақсимои ҷаҳон аз ҷониби давлатҳои абадқудрат ҳамеша дигаргун мешуд. Аз ин ҷиҳат харитаи сиёсии ҷаҳон мавзӯи омӯзиши географияи сиёсӣ буда, он яке аз шохаҳои муҳимми географияи иқтисодию иҷтимоӣ ба ҳисоб меравад.

Умуман ташаккулёбии харитаи сиёсии ҷаҳонро ба давраи қадим, асрҳои миёна, нав ва навтарин ҷудо мекунанд. Чунин тақсимои шояд на ҳамаи паҳлӯҳои инкишофи харитаи сиёсиро дар бар гирад, вале он қонуниятҳои асосии онро инъикос менамояд.

Давраи қадим (асри V то милод) замони сохти гуломдориро дар бар гирифта, он раванку ривоч ва таназзули нахустин давлатҳои дунё – Мисри Қадим, Карфаген, Юнони Қадим, Рими Қадим ва ғайраро таҷассум менамояд. Ин давлатҳо дар инкишофи тамаддуни ҷаҳонӣ ҳиссаи бебаҳо гузоштаанду вале дар он замон ягона роҳи тағйир додани сарҳади худро дар таҳдиди ҷанг ва зӯрварӣ меиданд.

Дар асри миёна ташаккулёбии харитаи сиёсии ҷаҳон (асри V–XV) ба давраи феодализм алоқаманд аст. Сохтори сиёсии давлатдории феодалӣ нисбат ба давраи гуломдорӣ хеле мураккабу ғанитар буд. Дар асоси раванқи бозори дохилӣ дар ин давра парокандагии хоҷагию ноҳияҳо пешгирӣ карда шуд ва ҳамеша кӯшиши забту васеъкунии ҳудуди давлатҳои феодалӣ ба назар мерасид. Қисмҳои бузурги хушкии кураи Замин (чунончи, Аврупо) байни давлатҳои гуногун тақсим шуда буд. Византия, Киеви Рус, империяи Рим, Португалия, Англия, Испания номгӯи нопурраи давлатҳои асри миёна мебошанд.

Давраи нав (аз асри XV то анҷоми Ҷанги якуми ҷаҳон) ба замони болоравию пойдории капитализм мувофиқ меояд. Ба харитаи сиёсӣ кашфиётҳои бузурги географӣ, ки дар ҳадди форматсияҳои ҷамъиятию иқтисодии феодализму капитализм меистод, тағйиротҳои ҷиддӣ дохил намуд. Он ба васеъ гардидани доираи мустамликадории давлатҳои Аврупо ва робитаҳои иқтисодии байналхалқӣ дар миқёси тамоми ҷаҳон асос гузошт.

Харитаи сиёсии ҷаҳон дар асрҳои XIX–XX бо сабаби шиддат гирифтани муносибати давлатҳои бузург нисбат ба тақсимои ҷаҳон хеле ноустувор гардид. Масалан, агар соли 1876 ҳамагӣ 10% майдони Африка ба давлатҳои Аврупои Ғарбӣ мансуб буд, пас соли 1900 ин нишондиҳанда ба 90% расид. Дар ибтидои асри XX чунин тақсимот пурра ба охир расиду минбаъд ин тақсимкунӣ бо роҳи зӯрварӣ анҷом меёфт.

Давраи навтарин дар ташаккулёбии харитаи сиёсии ҷаҳон, пеш аз ҳама ба оғозу анҷоми ду ҷанги ҷаҳонӣ; тахсисёбии системаи ҷаҳонии сотсиализм ва пош хӯрдани он алоқаманд мебошад.

Дар мадди аввал баъди Ҷанги якуми ҷаҳон империяи Австро-Венгрия пароканда шуда, давлатҳои мустақил, аз қабيلي Лаҳистон, Чехословакия, Руминия ва ғайра ташкил ёфтанд ва аз тарафи дигар империяҳои мустамликавии Британияю Фаронса ва Ҷопон васеъ гардиданд. Дар Россия бошад, Инқилоби Октябр ғалаба карда, соҳти давлатдории сотсиалистӣ ба вуҷуд омад.

Дар мадди дуввум баъди Ҷанги дуюми ҷаҳон Олмони фашистӣ ва Ҷопон пурра шикаст хӯрда, иқтисодии давлатҳои зиддигитлерӣ

Расми 1. Харитаи сиёсии ҷаҳон

мустваҳкам шуд ва аз тарафи дигар он ба парокандашавии муствамликадорӣ овард. Баъди як муддати кӯтоҳ зиёда аз 100 давлат дар Осиё, Африка ва Америкои Лотинӣ муствақил гардиданд.

Хусусан, шикасти Олмони фашистӣ боиси эътибори баланду минбаъд пурқувват шудани Иттифоқи Шӯравӣ ва дар ин асно барпо ёфтани давлатҳои нави сохти сотсиалистӣ дар Аврупо ва Осиё гардид. Ҳамин тавр, баъди Ҷанги дуҷуми ҷаҳон (аз соли 1945 то 1990) 102 давлат ба истиқлолияти сиёсӣ ноил шуданд.

Дар мадди сеюм пош хӯрдани Иттифоқи Шӯравӣ, Югославия ва Чехословакия дар аввали солҳои 90-ум боиси дигаргунии навбатӣ дар харитаи сиёсии ҷаҳон гардид. Аз ин лиҳоз дар охири асри XX дар харитаи сиёсии ҷаҳон аллакай 230 мамлакат ва ҳудудҳои алоҳида ба қайд гирифта шуд. Вале дар баробари зиёдшавии миқдор бояд пешрабии сифат низ ба эътибор гирифта шавад. Масалан, агар соли 1900 дар ҷаҳон ҳамагӣ 57 давлати соҳибхитӣер вучуд дошт, пас миқдори он пеш аз Ҷанги дуҷуми ҷаҳонӣ ба 71 ва соли 2003 ин нишондиҳанда ба 193 расид.

Давлатҳо бо масоҳат ва миқдори аҳолии худ фарқ мекунанд. Масалан, аз рӯи шумораи аҳоли даҳ давлати калонтарин ба ҳисоб гирифта шудаанд, ки ҳар кадом зиёда аз 100 млн аҳоли дошта, онҳо дар якҷоягӣ аз 3/5 ҳиссаи аҳолии ҷаҳонро дар бар мегиранд.

Дар харитаи сиёсии ҷаҳон бештари давлатҳо аз ҷиҳати ҳаҷм миёна ва нисбатан на он қадар калон бартарӣ доранд. Дар баробари ин боз давлатҳои аз ҷиҳати масоҳат ниҳоят хурд низ вучуд доранд, ки аҳолии онҳо аз 10 то 30 ҳазор нафар мерасад. Онҳоро аксар давлатҳои "хурд" ва ё "хурдтарин" меноманд. Ба ин гурӯҳи давлатҳо дар Аврупо – Андора, Лихтенштейн, Монако, Сан-Марино, Ватикан; дар Америко – Барбадос, Гренада, Сент-Люсия ва ғайра; дар Океания – Тонга, Науру; дар Африка – Маврикий, ҷазираҳои Сейшел ва ғайра дохил мешаванд.

Ҳангоми омӯзиши харитаи сиёсии ин ва ё он давлати алоҳида, пеш аз ҳама ба мавқеи он дар соҳаи сиёсӣ ва ё иқтисодӣ баҳо дода мешавад. Аз тарафи дигар ин мавқеъ низ гуногун буда, боз ба он ҷиҳатҳои дараҷаи инкишофи иқтисодию иҷтимоӣ, тамоили сиёсӣ, андозаи демократӣ будани сохторҳои ҳокимият, ҳамкорӣ бо иқтисодиёти ҷаҳонӣ ва ғайра дохил мешаванд.

То солҳои 90-уми асри XX тамоми давлатҳои ҷаҳонро аз рӯи се намуди асосӣ: сотсиалистӣ, давлатҳои мутараққии капиталистӣ ва рӯ ба инкишоф фарқ мекарданд.

Баъди пош хӯрдани сохти ҷаҳонии сотсиалистӣ чунин намуди тақсимои тағйир ёфт. Ҳоло аксари давлатҳои ҷаҳонро ба се гурӯҳ: мамлакатҳои аз ҷиҳати иқтисоди инкишофёфта, рӯ ба инкишоф ва

мамлакатҳои ба иқтисодиёти бозоргонӣ гузаранда (яъне гузаштан аз сохти банақшаگیرӣ ба бозоргонӣ) тақсим мекунад. Ба давлатҳои дар ҳолати гузариш мансуббуда, пеш аз ҳама мамлакатҳои сотсиалистии Аврупои Шарқӣ, Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (ИДМ) ва Чин дохил карда мешаванд.

Айни замон аз рӯи харитаи сиёсӣ давлатҳоро аслан ба ду гурӯҳ ҷудо мекунад. Яъне ба давлатҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ инкишофёфта ва рӯ ба инкишоф. Меъёри асосии ин тақсимот дараҷаи инкишофи иқтисодию иҷтимоии ин ва ё он давлат буда, бо ёрии нишондиҳандаи маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ (ММД) ба сари аҳоли муайян карда мешавад. Мо тасмим гирифтем, ки минбаъд дар китоби дарсӣ тақсимои давлатҳоро бо ҳамин минвол, яъне: 1) аз ҷиҳати иқтисодӣ инкишофёфта; 2) рӯ ба инкишоф ва ба иқтисоди бозоргонӣ гузарандаро ифода намоем.

Давлатҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ инкишофёфта. Ба гурӯҳи мамлакатҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ инкишофёфта қариб 60 мамлакатҳои қитъаи Осиё, Аврупо, Африка, Америкои Шимолӣ, Австралия ва Океания дохил мегарданд. Ҳамаи ин давлатҳо чи аз ҷиҳати дараҷаи инкишофи иқтисодию иҷтимоӣ ва чи аз ҷиҳати ҳаҷми маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ ба сари кас нисбат ба дигар давлатҳо фарқи куллӣ доранд. Аз тарафи дигар дар байни ин мамлакатҳо баробарии иқтисодӣ вуҷуд надорад ва аз ин лиҳоз онҳоро ба чор зергурӯҳ тақсим мекунад.

Зергурӯҳи аввалро "ҳафтгонаи бузург" меноманд, ки ба ҳаёти он ИМА, Ҷопон, Олмон, Фаронса, Британия, Италия ва Канада дохил мешаванд. Ин давлатҳо дар ҷаҳони имрӯза бо миқёси баланди дараҷаи инкишофи иқтисодӣ ва фаъолияти сиёсӣ фарқ мекунад. Ба ин мамлакатҳо қариб 50% ҳиссаи истеҳсоли маҳсулоти ҷаҳонӣ ва бештар аз 25% маҳсулоти кишоварзӣ рост меояд. Дар байни "ҳафтгона" Иёлоти Муттаҳидаи Америко аз ҷиҳати ҳаҷми истеҳсолоти саноат ва кишоварзӣ, савдои берунӣ, содироти капитал дар ҷаҳон мавқеи асосиро ишғол менамояд.

Ба зергурӯҳи дуюм давлатҳои на чандон бузурги Аврупои Ғарбӣ (Шветсия, Белгия, Голландия, Испания, Португалия, Финляндия ва ғайра) дохил мегарданд. Гарчанде, ки мавқеи иқтисодию сиёсии ин мамлакатҳо чандон бузург нест, вале фаъолияти онҳо дар пешрафти иқтисодию равобити берунии ҷаҳон хеле калон аст. Ҳаҷми маҷмӯи маҳсулоти дохилии (ММД) онҳо ба сари аҳоли қариб ба давлатҳои "ҳафтгона" (аз 20 то 30 ҳазор доллар) баробар мебошад.

Ба зергурӯҳи сеюм давлатҳои ғайри Аврупоӣ – Австралия, Зеландияи Нав ва Ҷумҳурии Африкаи Ҷанубӣ (ҶАҶ) дохил мешаванд. Ин давлатҳо мустамликаҳои собиқӣ Британия буда, баъзе хусусиятҳои хоси тараққиёти иқтисодӣ ва сиёсати берунии худро

доранд. Аксар ба ин зергурӯҳ давлати Исроилро низ номбар мекунанд. Зергурӯҳи чорум бошад, дар ҳолати ташаккулёбӣ мебошад. Он соли 1997 баъди ба қатори ин давлатҳои инкишофёфта дохил кардани якчанд давлатҳои Осиё, аз қабили Ҷумҳурии Кореяи Ҷанубӣ, Сингапур ва Тайван ба вуқӯъ пайваст. Давлатҳои мазкур аз ҷиҳати нишондиҳандаҳои муҳимми сотсиалию иқтисодӣ ба давлатҳои инкишофёфтаи Аврупо наздик шудаанд. Ин мамлакатҳо сохтори гуногуни иқтисодӣ дошта, дар муомилоти ҷаҳонӣ мавқеи хеле муҳимро ба ўҳда доранд.

Давлатҳои рӯ ба инкишоф. Ба мамлакатҳои рӯ ба инкишоф қариб 150 давлат дохил мешавад, ки дар якҷоягӣ зиёда аз нисфи масоҳати хушкии кураи Замин ва қариб аз 3/5 ҳиссаи аҳолии дунёро ишғол мекунанд. Дар харитаи сиёсии ҷаҳон ин мамлакатҳо мавқеи ниҳоят васеъро дар қитъаи Осиё, Африка, Америкои Лотинӣ ва Океания ишғол менамоянд. Баъзе давлатҳои он аз қабили Эрон, Миср, Ҳабашистон, Таиланд, мамлакатҳои Америкои Лотинӣ ва ғайра ҳанӯз то Ҷанги якуми ҷаҳонӣ соҳиби истиқлолият буданд. Вале қисми зиёди онҳо баъди муборизаи тӯлонӣ солҳои баъдиҷангӣ истиқлолият ба даст оварданд. Инкишофи иқтисодию иҷтимоӣ ва сохтори давлатдорӣ мамлакатҳои рӯ ба инкишоф ниҳоят мураккаб аст (ҳангоми ба ҷаҳони сотсиалистӣ капиталистӣ тақсимкунии ҷаҳон онҳоро "ҷаҳони сеюм" маънидод мекарданд), ки он боиси як қатор мушкилиҳо шудааст. Бо вучуди ин бо назардошти якчанд хусусиятҳои хоси иқтисодию иҷтимоӣ ва сиёсӣ, онҳоро ба шаш зергурӯҳ тақсим мекунанд.

Ба зергурӯҳи якум давлатҳои нисбатан намоёни ҷаҳон аз қабили Ҳиндустон, Бразилия ва Мексика дохил мегарданд, ки иқтисодии бузурги захираҳои табиӣ, аҳоли ва иқтисодиёти нисбатан инкишофёфта дошта дар бисёр ҳолат давлатҳои пешқадам ба шумор мераванд. Ҳар сеи ин давлатҳо дар якҷоягӣ баробари тамоми мамлакатҳои рӯ ба инкишоф маҳсулоти саноатӣ истеҳсол мекунанд. Вале маҷмӯи маҳсулоти дохилии онҳо ба сари аҳоли нисбат ба давлатҳои мутараққӣ хеле кам аст (масалан, дар Ҳиндустон ин нишондиҳанда ҳамагӣ 350 долларро ташкил медиҳад).

Ба зергурӯҳи дуюм баъзе давлатҳои дохиланд, ки дар инкишофи худ ба дараҷаи баланди иқтисодию иҷтимоӣ ноил гаштаанд. Дар Америкои Лотинӣ ба ин давлатҳо Аргентина, Чили, Уругвай, Венесуэла ва ғайра дохил мешаванд, ки аз рӯи нишондиҳандаи ММД ба ҳар сари аҳоли зиёда аз 1 ҳазор доллар рост меояд. Чунин давлатҳо дар Осиё ва шимоли Африка низ мавҷуданд.

Ба зергурӯҳи сеюм давлатҳои нави саноатиро дохил мекунанд. Дар солҳои 80-ум ва 90-ум онҳо дар инкишофи иқтисодиёт ба дараҷаи баланд ноил гардиданд ва бо номи "бабрҳои осӣёгӣ" шӯҳрат

доранд. Ба сафи аввали ин гурӯҳ давлатҳои дар боло номбаршуда, аз қабилӣ Кореяи Ҷанубӣ, Сингапур, Тайван, Гонконг ва ба сафи дуюм бошад, Малайзия, Таиланд ва Индонезия дохил мешаванд.

Ба зергурӯҳи чорум давлатҳои содиркунандаи нефт дохил мешаванд, ки аз ин ҳисоб ба сари аҳолии ММД аз 10 то 20 ҳазор долларро ташкил медиҳад. Ба ин, пеш аз ҳама давлатҳои халиҷи Форс (Арабистони Саудӣ, Қувайт, Катар, Амолоти Муттаҳидаи Араб, Эрон), инчунин Ливия, Бруней ва як қатор давлатҳои дигар шомиланд.

Ба зергурӯҳи панҷум давлатҳои зиёди мамлакатҳои рӯ ба инкишоф дохил шуда, ба онҳо дараҷаи пасти инкишофи иқтисодию иҷтимоӣ хос мебошад. Дар аксарияти ин давлатҳо иқтисодиёти бисёрҷабҳаи бо боқимондаҳои феодалӣ омезишёрфта боқӣ мондааст. Қисми зиёди ин давлатҳо дар Африка ҷойгир буда, сипас дар Осиё ва Америкои Лотинӣ низ дучор меоянд.

Ба зергурӯҳи шашум қариб 40 давлат дохил шуда, бештар аз 600 млн аҳолии доранд. Сохти иқтисодии хеле қафомонда дошта, кишоварзӣ соҳаи асосӣ ҳисоб мешавад. Саноати маснуотбарорӣ қариб вуҷуд надорад ва аз 2/3 ҳиссаи аҳолии калонсол бесаводанд. Дар Осиё ба ин зергурӯҳ Бангладеш, Непал, Афғонистон, Яман; дар Африка – Малӣ, Нигер, Чад, Ҳабашистон, Сомали, Мозамбик; дар Америкои Лотинӣ – Гаити дохил мешаванд. Дар ин давлатҳо ММД ба ҳар сари аҳолии аз 100 то 300 долларро ташкил менамояд.

ДАВЛАТҲОИ БА МУНОСИБАТҲОИ НАВИ ИҚТИСОДИӢ ГУЗАРАНДА

Қисми зиёди ин мамлакатҳо ҳангоми гузариш ба иқтисодиёти бозоргонӣ ба мушкилиҳои зиёди иҷтимоию иқтисодӣ дучор омаданд. Аз ҷиҳати нишондиҳандаҳои иҷтимоию иқтисодӣ қисми зиёди давлатҳои Аврупои Шарқӣ (Лаҳистон, Чехия, Венгрия ва ғайра), инчунин давлатҳои Наздибалтика, бешубҳа ҳангоми гузариш ба иқтисодиёти бозорӣ ба мамлакатҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ инкишофёрфта мансубанд. Дар байни давлатҳои ИДМ, Россия ва Украина ба қатори мамлакатҳои пешқадами иқтисодии Ғарб номбар мешаванд. Баъзе давлатҳо, аз қабилӣ Чин дар байни давлатҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ пешқадам ва рӯ ба инкишоф муаллақ мондааст, ки хусусиятҳои хоси иқтисодию сиёсии (мамлакатаи сотсиалистӣ) худро дорост. Солҳои охир Чин бо суръати баланди инкишофи иқтисодӣ ноил шуда, ба яке аз давлатҳои пешқадами дунё табдил гаштааст ва дар истехсолоти ҷаҳонӣ саҳми бузург мегузорад.

Дар байни давлатҳои ИДМ ҳангоми гузариш ба муносибатҳои нави иқтисодӣ, хусусан Қирғизистон, Ўзбекистон, Қазоқистон, Туркманистон,

Тоҷикистон ва давлатҳои Пасикавказ ба мушкилиҳои зиёди иқтисодию иҷтимоӣ рӯ ба рӯ шуданд. Ба зами ин дар Тоҷикистон ҷанги шаҳрвандӣ боиси харобгарии бисёр корхонаю муассиса ва ниҳоят паст гардидани сатҳи зиндагии аҳолии гардид. Имрӯз бо сабаби камбизоатӣ садҳо ҳазор мардуми Тоҷикистон дар Россия ва дигар кишварҳои собиқ Шӯравӣ кор мекунанд. Онҳо дар кишварҳои бегона аз ҳимояи қонун маҳруманд ва аз ин ҳисоб бештар аз нисфи даромадҳои номиналии мардикорони тоҷик то кишвар омада намерасад.

ХАРИТАИ СИЁСИИ ҶАҶОН БАЪДИ ҶАНГИ ДУЮМИ ҶАҶОНӢ

БЛОКҶОИ ҶАРБӢ. ҶАМКОРӢ ВА ПАСТ НАМУДАНИ ШИДДАТИ БАЙНАЛҶАЛҚӢ

Баъди Ҷанги дуюми ҷаҳон дар харитаи сиёсии дунё як қатор дигаргуниҳои муҳимм – аз қабилӣ таъсис ёфтани чандин давлатҳои нави сотсиалистӣ, пароканда шудани системаи мустамликадорӣю пайдо гардидани даҳҳо давлатҳои соҳибхитӣёр, ҳаракатҳои зиёди ба блокҳои ҷарбӣ дохил нашудан хеле қувват гирифт. Вале мазмуни асосии давраи баъдиҷангиро ин таъсис ёфтани кӯтбҳои муқобили сиёсӣ байни Ҷарбу Шарқ ва дар ин асос тезу тунд шудани “ҷанги сард” ташкил менамояд. Дар ин давра як қатор блокҳои сиёсӣю ҷарбӣ таъсис ёфтанд, ки калонтарини онро блокҳои ҷарбии НАТО, СЕНТО, СЕАТО ва Ташкилоти Шартномаи Варшава, (ТШВ) буданд. Дар баробари ҳамин боз мамлакатҳои низ буданд, ки ба блокҳо дохил нашуда, сиёсати бетарафиро пеша намуданд (Шветсия, Финляндия, Шветсайрия, Австрия, Ирландия ва ғайра).

Чунин сурат гирифтани вазъияти байналҷалқӣ боиси дар чандин ғӯшаҳои дунё барпо ёфтани заминаҳои ҷарбӣ ва сар задани ҷангҳои хурд овард, ки онҳо дар ҳар лаҳза метавонистанд ба ҷангҳои минтақавӣ табдил ёбанд. Дар айни замон яке аз нуқтаҳои даргирандаи сайёраи мо Шарқи Наздик ва минтақаи ҳалиҷи Форс ба ҳисоб меравад. Дар ин ҷо на ин ки манфиати давлатҳои арабу Исроил, балки дигар мамлакатҳои атроф ва абарқудрат низ бо ҳам рӯ ба рӯ шуданд.

Дар нимаи якум ва дуюми солҳои 80-уми асри гузашта нисбат ба муносибатҳои байналҷалқӣ дигаргуниҳои муҳимм дар равнақи муносибатҳои дӯстию ҳамкорӣ хеле авҷ гирифт. Хусусан бештар шудани муносибатҳои ИМА бо Иттифоқи Шӯравӣ боиси дар тамоми

ҷаҳон паст шудани шиддати байналхалқӣ ва инкишоф ёфтани равобити иқтисодию сиёсӣ ва фарҳангӣ гардид.

Дар айни замон муносибатҳои байни Россияю давлатҳои ИДМ ва ИМА, инчунин байни мамлакатҳои Аврупо, Осиё ва минтақаҳои уқёнуси Ором дар сатҳи хеле баланд ривож ёфта истодаанд. Муттаҳидшавии Олмон, таъсис ёфтани ИДМ, барҳам хӯрдани блоки ҳарбии ТШВ (Шартномаи Варшава), пешниҳоди барномаи сулҳи давлатҳои аъзои НАТО, ки дар он Россия низ иштирок мекунад, боиси мустаҳкам гардидани муносибатҳои тарафайн шуд. Воситаи сиёсӣ ягона роҳи ҳалли бисёр задухӯрду кашмокашиҳои минтақавӣ гардид. Масалан, бо роҳи гуфтушунид дар Америкои Марказӣ (Салвадор, Никарагуа), дар ҷанубии Африка (Намибия), ҷанубу шарқии Осиё (Камбоҷа) задухӯрдҳои дохилӣ пешгирӣ карда шуданд. Баъди торумор гардидани низоми толибон дар Афғонистон (соли 2002) ва шикаст хӯрдани ҳокимияти Садам Ҳусейн дар Ироқ (соли 2003) вазъият дар ин минтақа хеле ором гардид. Бо вучуди авҷ гирифтани задухӯрд байни Исроилу Фаластин (хусусан дар охири соли 2000-ум ва аввали 2006-ум) тамоми давлатҳои дунё дар ҷустуҷӯи ҳалли ин масъала мебошанд.

Дар беҳбудии муносибатҳои давлатҳои ҷаҳон ва пешгирии тезутундшавии вазъияти байналхалқӣ саҳми Ташкилоти Давлатҳои Муттаҳида хеле калон аст. Дар таъсис намудани чунин ташкилоти барӯманди байналхалқӣ саҳми сарварони давлати ИМА ва собиқ Иттифоқи Шӯравӣ – Франклин Рузвелт ва Иосиф Сталин ниҳоят бузург аст. Дар айни замон 185 давлат аъзои доими Ташкилоти Давлатҳои Муттаҳид мебошанд.

Бо вучуди мусоидати калон дар муносибатҳои байналхалқӣ, ки ба пешгирии ҳаробии сиёсӣ таъсири назаррас дорад, як қатор масъалаҳои асосӣ ҳалли худро интизоранд.

1. Задухӯрдҳои минтақавӣ ва ҷудогона. Асоси чунин ҳодисаҳоро муноқишаҳои сарҳадӣ ва ё зиддиятҳои динию этникӣ ташкил медиҳанд, ки аксар ба задухӯрд ва талафи одамон меоварад. Масалан, соли 1991 баъди пош хӯрдани Югославия дар ҷои он панҷ мамлакати соҳибхитиёр ба вучуд омад, ки дар байни онҳо муносибатҳои сиёсӣ милли хеле тезу тунд гардид. Ин пеш аз ҳама ба ҷанги байни босниягиҳои мусулмону сербҳо ва баъдтар ба ҳодисаҳои Косово дар Сербия оварда расонид.

2. Пешгирии паҳншавии яроқи ядрой. Мувофиқи шартномаи соли 1970 давлатҳои дорои яроқи ядрой танҳо панҷ мамлакат – ИМА, Иттифоқи Шӯравӣ, Британия, Фаронса ва Чин шомил буданд. Вале ба таври махфӣ истехсоли яроқи ядрой аз ҷониби Ҳиндустон, Покистон, Эрон, Ироқ, Исроил, Кореяи Шимолӣ ва ғайра ба амал бароварда

шуд. Соли 1998 Ҳиндустон ва Покистон ба эътирози аҳли олам нигоҳ накарда, озмоиши яроқи ядроиро дар зери замин идома доданд. Умуман, афзоиши яроқи ядроӣ ва хавфи экологии он ба сайёраи мо хеле зиёд аст.

3. Васеъшавии блоки ҳарбӣ-сиёсӣ ҳанӯз соли 1949 таъсис ёфта, дар ҳаёти худ то солҳои наздик 16 мамлақати Америкоӣ Шимолӣ ва Аврупоӣ Ғарбиро муттаҳид менамуд. Солҳои 90-уми асри гузашта васеъшавии блоки НАТО ба тарафи шарқ ба он овард, ки соли 1999 ба ҳаёти он Полша, Чехия ва Венгрия дохил шуда, боз якчанд давлати дигар (Латвия, Литва ва Эстония) ба ин майл доранд. Ҳатто дар баъзе машқҳои муштараки он дар Осиёи Марказӣ қушӯнҳои давлатҳои Ўзбекистон, Қирғизистон ва Қазоқистон иштирок намуданд.

Сохтори давлатдорӣ. Асосан ду шакли сохтори давлатдорӣ: ҷумҳуриявӣ ва монархӣ вуҷуд дорад.

Шакли сохтори ҷумҳуриявӣ бештар паҳн буда, аз 3/4 ҳиссаи тамоми давлатҳои дунёро муттаҳид мекунад.

Аз тарафи дигар сохти ҷумҳуриявӣ ба шаклҳои президентӣ ва парламентӣ тақсим мешавад. Дар ҷумҳуриҳои шакли президентӣ (ИМА, Аргентина, Бразилия, Тоҷикистон ва ғайра) ба президент ҳуқуқҳои зиёд дода мешавад ва он ҳукуматро низ сарварӣ мекунад. Дар ҷумҳуриҳои парламентӣ бошад (Олмон, Италия, Исроил, Ҳиндустон ва ғайра) мақоми асосиро на президент, балки сардори ҳукумат мебозад. Вале дар амал бисёр ҷумҳуриҳои парламентӣ, ки роҳбариро сарвазир ба ўҳда дорад, дар навбати худ ба президент ҳуқуқҳои зиёдро муҳайё сохтаанд, ки аз тарзи шакли президентӣ қариб фарқе надорад. Масалан, дар Фаронса, Югославия, Миср, Россия ва қисми зиёди ҷумҳуриҳои ИДМ чунин шакл вуҷуд дорад. Дар Чин, Ветнам, Кореяи Демократӣ, Куба бо вуҷуди пош хӯрдани сохти ҷаҳонии сотсиалистӣ дар ин мамлақатҳо шакли сохтори ҷумҳуриҳои сотсиалистӣ боқӣ мондааст. Шакли сохтори монархӣ дар ҷаҳони имрӯза он қадар қудрат надорад. Ҳамагӣ 30 давлат шакли сохтори монархӣ доранд. Монархия – чунин шакли сохтор аст, ки сарвари давлат – император, шох, герсог, княз, султон ва ғайра ҳисоб мешавад. Ин шакли олии роҳбарӣ ба таври авлодӣ ба якдигар супорида мешавад.

Дар шакли сохтори монархӣ аксар монархияи конституционӣ бартарӣ дорад, ки ҳокимияти қонунбароро ба парламент ва ҳокимияти иҷрокунандаро ба ҳукумат итоат мекунонад. Дар чунин шароит монарх аз рӯи анъанаҳои ҳазорсола роҳбарии давлатро ба ўҳда дорад, вале танҳо баъди аз тарафи парламент қабул шудани қонун ба он имзо мегузорад. Чунин шакли сохтор бештар дар Британияи Кабир ва Чопон амал мекунад.

Дар шакли сохтори монархияи ягона ҳокимияти монарх тамоман маҳдуд карда нашудааст. Вале чунин сохти давлатдорӣ дар харитаи сиёсӣ хеле кам боқӣ мондааст (асосан дар давлатҳои соҳили халиҷи Форс). Масалан, дар Арабистони Саудӣ сардори давлат (шоҳ) тамоми ҳокимият ва дар як вақт вазифаи сарвазир, сарфармондеҳи қувваҳои мусаллаҳ, суди олий ва ғайраро ба ўҳда дорад. Ҳукумат аз ҳисоби аъзоёни оилаи шоҳ таъсис дода мешавад.

Ба қатори монархияи теократӣ давлатҳои Ватикан, Арабистони Саудӣ ва султонати Бруней дар ҷанубу шарқи Осиё дохил мешаванд.

Савол ва супориш

1. Қадом тағйиротҳо дар харитаи сиёсии ҷаҳон баъди Ҷанги якуми ҷаҳон ба амал омад?
2. Дар харитаи контурӣ мамлакатҳои навро қайд намоед.
3. Баъди Ҷанги дуҷуми ҷаҳон қадом давлатҳо ба сохти сотсиалистӣ дохил шуданд?
4. Дар харитаи сиёсии ҷаҳон дигаргуниҳои сиёсиро нишон диҳед ва сабабҳои онро нақл намоед.
5. Сохти мустамликадорӣ баъди Ҷанги дуҷуми ҷаҳонӣ ба қадом ҳолат гирифта шуд? Сабаб?
6. Дар харитаи контурӣ давлатҳои мустамликавиеро, ки баъди ҷанг истиқлолият ба даст овардаанд, тасвир намоед.
7. Ҳоло давлатҳои мустамликавӣ қанд фоизро ташкил медиҳанд?
8. Дар харита онҳоро қайд намоед.
9. Баъди пош ҳӯрдани Иттифоқи Шӯравӣ ва Югославия қадом давлатҳои нави соҳибхтиёр ба вучуд омаданд?
10. Дар харитаи контурӣ давлатҳои навро тасвир намоед.
11. Қадом давлатҳоро аз ҷиҳати иқтисодӣ инкишофёфта меноманд? Чаро?
12. Онҳоро дар харита нишон диҳед.
13. Аз рӯи қадом меъёр давлатҳои "ҳафрга"-ро фарқ мекунанд?
14. Дар харитаи контурӣ давлатҳои рӯ ба инкишоф ва давлатҳои ба муносибатҳои нави иқтисодӣ гузаштара тасвир кунед.
15. Қадом намуди сохторҳои давлатиро медонед?

Худатонро санҷед

1. Дар қадом даврҳои таърихӣ харитаи сиёсии ҷаҳон ба дигаргуниҳои кулӣ ноил гашт.
2. Кашфиётҳои бузурги географӣ ба харитаи сиёсии ҷаҳон чӣ гуна таъсир расонд.
3. Аз рӯи қадом меъёр давлатҳои ҷаҳонро ба якҷанд гурӯҳ ҷудо мекунанд?
4. Сабаб чист, ки давлатҳои ба муносибатҳои нави иқтисодӣ гузаранда ба мушкилиҳои зиёди иҷтимоию иқтисодӣ дучор омаданд?

Ба фикри шумо ба гурӯҳ ва зергурӯҳ таксим намуда, омӯхтани давлатҳои ҷаҳон зарур аст ё не?

Роҳҳои намурадани шиддати байналхалқӣ ва ҳамкориҳои иқтисодӣ вучуд доранд ё не?

ГЕОГРАФИЯ САРВАТҲОИ ТАБИИИ ҶАҲОН МУҲОФИЗАТИ МУҲИТИ ЗИСТ

Оё байни захираҳои табиӣ ва захираҳои иқтисодӣ тафовут вучуд дорад? Кадом давлатҳо аз тамоми намуди сарватҳои табиӣ бойанд? Бо кадом меъёр боигарии мамлакатро муайян мекунанд?

МАФҲУМИ МУҲИТИ ГЕОГРАФӢ ВА МАВҶЕИ ОН ДАР ҶАӢТИ ҶАМӢИЯТ

Муҳити географӣ ин қисми табиати рӯи замин аст, ки тавассути ҳаёт ва фаъолияти хоҷагидорӣ инсон тағйир ёфта, асоси зиндагӣ ва фаъолияти инсониятро ташкил медиҳад. Мафҳуми табиат ва "муҳити географӣ" қариб бо ҳам монанданд. Вале мафҳуми табиат нисбатан васеътар аст. Муҳити географӣ аслан дар натиҷаи фаъолияти бевоситаи инсон дар тӯли ҳазорсолаҳо вучуд дорад, ки дар ин муддат шаҳру корхонаҳо, иншоотҳои гуногун, азхудкунии замин, нақлиёт ва ғайра пайдо шудаанд. Ба таври дигар гӯем, муҳити географӣ ҳамон қисмати табиати қураи замин мебошад, ки ҷамъияти инсонӣ дар он ҳаёт ва фаъолияти истехсолии худро пайваста идома медиҳад. Он на ин ки муҳити зиндагӣ, балки ягона манбаи зисту зиндагӣ ва маънавиёту тандурустии одамон ба шумор меравад.

Бо вучуди ин ҳангоми муайян намудани мавҷеи муҳити географӣ дар ҳаёти ҷамъиятӣ нуқтаи назари яхела вучуд надорад. Баъзе аз донишмандон мавҷеи онро аз ҳадди имкон зиёд, гурӯҳи дигаре онро қариб инкор мекунанд.

Солҳои охир дар баробари мафҳуми муҳити географӣ боз истилоҳи муҳити зист паҳн гардидааст. Муҳити зист муҳити зисту зиндагонӣ ва фаъолияти истехсолию ҳамаҷонибаи ҷамъияти инсонӣ (таъсири табию антропогенӣ)-ро дар бар мегирад.

Тамоми таърихи инкишофи ҷамъияти инсонӣ ин таърихи бо ҳам алоқамандии он бо табиат, бо муҳити географӣ мебошад. Тадриҷан

гузаштан ба шакли хоҷагии истехсолӣ (зироатчигию чорводорӣ) инқилоби бузурги иқтисодие буд, ки он ба пурзӯршавии таъсири инсон ба табиат овард. Муносибати одамон ба табиат, махсусан дар ҳудуди тамаддуни қадимаи паҳншуда, қабл аз ҳама дар водиҳои дарёи Нил, Даҷла, Ефрат, Ҳинд, Ганг, Хуанхэ, Янсзи, Ому гуногунранг гардид. Баъдтар таъсири назаррас дар қаламрави Риму Юнони қадим мушоҳида карда мешуд. Одамон обанбору иншоотҳои обёрӣ (канал, коррез) сохта, ботлоқзорҳоро хушконида, бо воситаи дарахтшинонию қабудизоркунӣ дар масофаи чандин километрҳо пеши роҳи ҳаракати биёбоншавиро мегирифтанд.

Аз аввали асри XX дар алоқамандии табиату ҷамъият марҳилаи нав сар шуд. Таъсир ва ё "фишор"-и ҷамъият ба табиати атроф ниҳоят авҷ гирифт. Дар ин асно аз ландшафтҳои табиӣ ба антропогенӣ (шаҳру деҳот, корхонаҳои саноатӣю истихроҷи маъдани кӯҳӣ, хоҷагиҳои ҷангалу минтақаҳои рекреатсионӣ ва ғайра) табдил ёфтанд ҳодисаи муқаррарӣ гардид.

Бо мурури замон қариб дар тамоми қитъаю материкҳо инсон аз табиат ба таври васеъ захираҳои онро истихроҷ намуда, ба ивази ин ба муҳити атроф партовҳои зиёдеро боқӣ гузошт. Ҳамин тавр, ду масъалаи бо ҳам алоқаманду муҳимм ба миён омад: 1) оқилона (дуруст) истифодабарии захираҳои табиӣ; 2) ҳифзи муҳити зист.

МАВҚЕИ ЗАХИРАҲОИ ТАБИӢ ДАР ҲАӢТИ ҶАМӢИЯТ

Ба зинаи баланди инкишофи иҷтимоӣю иқтисодӣ расидани инсоният, пеш аз ҳама ба истифодаю коркарди захираҳои гуногуни табиӣ алоқаманд аст.

Дар ҳама давру замон талаботи одамон ба захираҳои табиӣ якхел нест. Масалан, бе об инсон ва дигар мавҷудоти зинда дер зиндагӣ натавон кард, ҳол он ки бе истифодаи баъзе намуди ашёҳои маъданӣ вай тӯли ҳазорҳо сол ҳаёт ба сар бурдааст. Харҷу маблағгузорӣ нисбати истихроҷу коркарди захираҳои табиӣ низ якхела нест. Дар бисёр ҳолат сарфу харҷи коркарду истифодабарии намуди сарватҳои табиӣ аз нуқтаи назари иқтисодӣ оқилона буда, дар лаҳзаи дигар маблағгузорию қалон ва техникаю технологияи мураккабу гаронро талаб мекунад.

Бисёр намуди сарватҳои табиӣ баъди тадқиқу истихроҷ ба ашёи хоми соҳаҳои гуногуни истехсолӣ табдил меёбанд. Аз тарафи дигар ашёи хоми ба истехсолоти ҷамъиятӣ ҷалбшуда дар зинаи дувум ба захираи иқтисодӣ табдил меёбад. Ҳамин тариқ, унсурҳои табиӣ ҳангоми сарфи меҳнат ба олотҳои истехсолӣ, бино ва дигар неъматҳои моддӣ мубаддал мешаванд.

Саноати ҳозираи ҷаҳонӣ миқдори ниҳоят зиёди ашёи хом истифода мекунад. Харчи он аксар 70–75% хароҷоти умумии истеҳсоли маҳсулоти саноатиро ташкил менамояд. Чунин вазъият аксари давлатҳоро дар ҳолати ногувор мегузорад.

Қисми зиёди захираи сарватҳои табиӣ (махсусан, канданиҳои фойданок) оҳиста-оҳиста баъди истихроҷи босуръат тамои мешаванд. Ин ҳодиса боиси ташвишу изтироб аст. Аз тарафи дигар на ҳамаи захираи мавҷудаи кураи Замин тадқиқ шудаанд. Бисёр қонҳои кашфшуда самаранок истифода бурда намешаванд. Тадқиқоти солҳои охир дар аксари давлатҳои дунё захираҳои қалони сарватҳои табииро ошкор намудаанд. Пешрафти илмию техникаӣ оид ба истифодаи қувваи бузурги қувваи ядрои дар соҳаҳои мухталиф пешомадҳои боварибахш дорад. Ҳоло дар бисёр давлатҳои мутараққӣ истифодаи қувваи Офтоб, шамол ва дигар сарчашмаҳои энергетикӣ самаранок хуб дода истодаанд. Дар ҳар сурат бояд қомебиҳои илму техника ба манфиати инсон равона шуда, табиат ва захираҳои бойи онро ғани гардонад.

Савол ва супориш

1. Муҳити географӣ чӣ маънӣ дорад?
2. Мавқеи муҳити географӣ дар ҳаёти ҷамъиятӣ чӣ гуна аст?
3. Муҳити географӣ аз муҳити зист тафовут дорад ё не?
4. Муносибати одамон дар замонҳои қадим ба табиат ва захираҳои он чӣ гуна буд?
5. Оё захираҳои табиӣ тамоишавандаанд?
6. Мавқеи захираҳои табииро дар ҳаёти ҷамъият шарҳ диҳед.

Худатонро санҷед

1. Қадом хусусиятҳои хоси муҳити географиро медонед.
2. Дар аввали асри XX саршавии Марҳалаи нави алоқамандӣ дар байни табиату ҷамъият дар чист?
3. Сабаби мураккабшавии вазъи муҳити зист дар чист?
4. Қадом роҳҳои самаранок истифодабарии захираҳои табиӣ вуҷуд дорад?

Аз ингоҳи шумо

Оё инсон дар оянда метавонад ба ҳолати муҳити географӣ таъсири мусбӣ расонад?

САРВАТҲОИ ТАБИИИ ҶАҲОН ВА ҚОЙГИРШАВИИ ОНҲО

Сатҳи кураи Замин дорои захираҳои беҳамтою гуногуни табиӣ мебошад, вале онҳо дар ҳама қитъаю материкҳо баробар қойгир нашудаанд. Шумо аз дарсҳои гузаштаи география медонед, ки захираҳои табиӣ ба намудҳои захираи ашёи минералӣ, замин, манбаи об, ҷангал ва ғайра тақсим мешавад. Дар навбати худ онҳоро ба намудҳои барқароршаванда ва барқарорнашаванда ҷудо мекунанд. Нобаробар қойгиршавии онҳо дар сатҳи замин, пеш аз ҳама ба шароитҳои иқлимӣю гуногунии ҷараёни пайдоиши канданиҳои фойданок дар давраҳои гузаштаи геологӣ вобаста аст. Ин боиси нобаробар пайдо ва тақсимшавии захираҳои табиӣ дар ҳама ноҳияю мамолики ҷаҳон гардидааст. Масалан, қисми зиёди давлатҳои Осиёю Америкои Ҷанубӣ бо бешаҳои тропикӣ ва давлатҳои Шарқи Наздик бошанд, бо захираи нефту гази табиӣ фарқ мекунанд.

Дар дунё давлатҳои ҳастанд ба мисли ИМА, Россия ва Чин, ки қариб бо тамоми намуди сарватҳои табиӣ таъминанд. Ба ин гурӯҳ Ҳиндустон, Бразилия, Австралия ва боз якчанд давлатҳои дигар (гарчанде бо баъзе намуди сарватҳои табиӣ аз давлатҳои номбурда қафо меистанд, вале онҳоро низ ҳамчун мамлакатҳои бо захираи сарватҳои табиӣ таъминбуда эътироф мекунанд) дохил мешаванд.

Умуман дар сайёраи мо давлате вуҷуд надорад, ки ин ва ё он намуди сарвати табиӣ надошта бошад. Ҳангоми кам ва ё набудани ин ва ё он намуди захираи табиӣ ба дигар давлатҳо мууроҷиат мекунанд. Бо вуҷуди дар ҳудуди Ҷопон набудани бисёр намудҳои захираҳои табиӣ бо истифода аз ашёи хом, сӯзишвории кашонда ва комёбиҳои илму техника ба дараҷаи ниҳоят баланди пешрафти иқтисодӣ ноил гардидааст. Бар хилофи Ҷопон давлатҳои зиёде вомехӯранд, ки бо вуҷуди захираҳои бои сарватҳои табиӣ дараҷаи инкишофи иҷтимоӣю иқтисодии онҳо назарнарас аст.

Ҳамин тавр, нобаробар қойгиршавии сарватҳои табиӣ дар кураи Замин аз як тараф ба ҷараёни тақсими байналхалқии меҳнат ва муносибатҳои байналхалқии иқтисодӣ имконият медиҳад, аз тарафи дигар ба аксари давлатҳои, ки аз норасоии сарватҳои табиӣ танқисӣ мекашанд, мушкилиҳои иловагӣ зам мекунанд.

Яке аз роҳҳои оқилона (дуруст) истифодабарии сарватҳои табиӣ ин баҳои иқтисодӣ додан ба ҳаҷму сифату тарзи истифодабарии он мебошад. Сарфи назар аз давлатҳои мутараққӣ дар аксари мамлакатҳо ба ин масъала диққати ҷиддӣ намедиҳанд, ки он боиси

талаф ва ғайри оқилона истифодаи садҳо ва млн тонна захираи бебаҳои сарватҳои табиӣ мегардад.

Ҳамин тавр, сарватҳои табиӣ яке аз омилҳои муҳимми инкишофи ҷамъияти инсонӣ мебошанд ва танҳо истифодаи оқилонаи онҳо дар асоси пешрафти комёбиҳои илму техника боиси пурзӯр гардидани иқтисодии ин ва ё он мамлакат хоҳад гашт.

ЗАХИРАҲОИ АШЌИ МИНЕРАЛӢ

Захираи ҳозираи сарватҳои ашқии минералӣ барои наслҳои оянда басанда аст? Оё имконияти истифодаи такрорӣ ашқҳои минералӣ вуҷуд дорад?

Канданиҳои фойданок аз қадимулайём ҳадафи фаъолияти меҳнати инсон буданд. Ин ҳолат дар замони чунин давраҳои таърихӣ тамаддуни ҷамъияти инсонӣ, мисли асри сангин, асри биринҷӣ, асри фулузот таҷассум ёфтаанд. Дар асрҳои миёна инсон аз қазри замин 18 номгӯй, асри XVII – 25, асри XVIII – 29, асри XIX – 47, ибтидои асри XX 54 ва ҳоло бошад зиёда аз 200 намуди ҷархелаи ашқии минералиро истифода мебарад. Мувофиқи ҳисоби олимони инсоният дар тӯли тамоми ҳастиаш аз қазри замин 180 млрд тонна ангишт, 85 млрд тонна нефт, 40 млрд тонна маъдани оҳан, 280 млн тонна маъдани мис истихроҷ кардааст. Дар айни замон соле аз қазри

Расми 2. Сарватҳои зерзаминӣ

Замин зиёда аз 100 млрд тонна намуди ҳархелаи ашёи минералӣ ва сӯзишворӣ истихроҷ карда мешавад, ки агар онро ба қатороҳо бор кунем, пас дарозии ин қатороҳо (вагонҳои роҳи оҳан) ба 700 ҳазор километр мерасад ва ин дарозӣ метавонад, ки атрофи хати экваторро 17 маротиба печонад.

Тадқиқотҳои геологӣ аз он гувоҳӣ медиҳад, ки захираи намудҳои гуногуни канданиҳои фойданок дар кураи Замин як хел нест.

ЗАХИРАИ ҶАҶОНИИ БАЪЗЕ НАМУДИ КАНДАНИҶОИ ФОИДАНОК

Намуди кандании фойданок	Меъёри ченак	Захираи умумии геологӣ	Аз он ҷумла захираҳои тадқиқшуда	Истихроҷ
Ангишт	млрд тонна	14800	1100	4568 млн тонна
Нефт	млрд тонна	550	149	2949 млн тонна
Гази табиӣ	трлн м ³	400	134.9	2076 млрд м ³
Маъдани оҳан	млрд тонна	600	23.0	527 млн тонна

Тавре маълум аст, ҷойгиршавии канданиҳои фойданок дар сатҳи замин ба қонуниятҳои геологӣ саҳт алоқаманд мебошад.

Захираҳои сӯзишворӣ пайдоиши таҳнишинӣ дошта, аксар дар қабат ва ҷойҳои қатшудаи платформаҳои қадима волеҳӯранд.

Муайян карда шудааст, ки дар кураи Замин қариб 4 ҳазор ҳавзаю кони ангишт вуҷуд дорад, ки онҳо дар якҷоягӣ 15% сатҳи хушкиро дар бар мегиранд. Захираҳои калонтарини ангишт дар қисмати шимолӣи қитъаи Осиё, Америкои Шимолӣ ва Аврупо паҳн гардидаанд. Ҷавзаҳои бузургтарини ангишти ҷаҳонӣ – дар Россия (6800 млрд тонна), ИМА (3600 млрд тонна), Чин (1500 млрд тонна), Австралия (700 млрд тонна), Канада (550 млрд тонна) ва ғайра ҷойгир шудаанд.

Миқдори ҳавзаҳои кашфшудаи нефту газ дар кураи Замин бештар аз 600 ва истихроҷшаванда қариб 460 буда, миқдори умумии конҳои нефт бошад ба 50 ҳазор мерасад. Захираи зиёди нефт дар нимкураи Шимолӣ дар қабати чинсҳои давраи мезозой воқеанд. Аз рӯи миқдори ҳавзаҳои бузурги нефт халиҷи Форс ва ҳавзаҳои газ Сибири Ғарбӣ фарқ мекунанд.

Захираҳои уран, ки барои истеҳсоли энергияи атомӣ зарур аст, дар кураи Замин ба миқдори зиёд паҳн шудааст. Захираҳои тадқиқшудаи уран қариб 1,5 млн тонна буда, бештар дар Австралия, Канада, ИМА, РАЧ, Нигерия, Бразилия, Намибия ва Россия маълум карда шудаанд.

Канданиҳои фойданоки маъдани одатан дар ҳудуди шикастаҳои платформаҳои қадимаи қисмати чиндори кураи Замин пайдо шудаанд. Дар чунин ҷойҳо маъданҳо баъзан бо дарозӣ хеле кашол ёфта, минтақаҳои калони маъданиро ташкил кардаанд (минтақаи маъдани Алпу Ҳимолой, Уқёнуси Ором ва ғайра). Қаламрави ин минтақаҳо заминаи ташаккули саноати маъдани кӯҳӣ буда, аксар тахассуси хоҷагидории ноҳияҳои алоҳида ва як қатор давлатҳоро муайян мекунанд. Мавҷудияти канданиҳои фойданоки маъдани омили муҳимми пешрафти иқтисодии ин ва ё он мамлакат аст. Хусусан маъдани оҳан дар ҳаёти гузаштаи ҳозираи инсоният мавқеи бағоят бузург дошт. Ҳавзаҳои калони маъдани оҳан дар Россия, ИМА, Чин, Ҳиндустон ва ғайра ҷойгиранд. Кофтуковҳои геологӣ солҳои охир захираҳои калони маъдани оҳанро дар мамлакатҳои Осиёю Африка ва Америкои Лотинӣ муайян намуд.

Аз металлҳои ранга бештар алюминий паҳн шуда, захираҳои калони ашёи хоми он (боксит, нефелин, алунит ва ғайра) дар Фаронса, Италия, Ҳиндустон, ИМА, Ғарбии Африка, давлатҳои ҳавзаи Баҳри Кариб ва Россия воқеанд.

Мамлакатҳои Замбия, Зоир, Чили, ИМА, Канада аз захираи мис; ИМА, Канада, Австралия аз руҳи сурб; Сингапур, Малайзия, Боливия бошанд аз қалъагӣ бойанд.

Дар айни замон на ҳамаи мамлакатҳои мутараққӣ миқдори кифояи маъдани металлӣ доранд ва ҳамеша мӯҳтоҷи дигар давлатҳо мебошанд. Масалан, Олмон аз маъдани оҳан, Италия аз мис, Фаронса аз металлҳои ранга ва Ҷопон бошад аз захираи саноатии қисми зиёди маъданҳо маҳрум аст. Аз рӯи захираи истихроҷи як қатор маъданҳои металлӣ мамлакатҳои рӯ ба инкишоф мақоми баланд доранд: Габон – марганетс, Чили, Замбия, Зоир, Перу, Мексика – мис, Бразилия, Ҳиндустон – оҳан, Гвинея, Ямайка, Суринам – боксит ва ғайра.

Дар ҷаҳони имрӯза аҳамияти ашёҳои хоми минералии химиявӣ – сулфуру фосфоритҳо, намаки калий, инчунин масолеҳи бинокорӣ, графит ва ғайра низ калон аст. Дараҷаи паҳншавии онҳо дар кураи Замин як хел нест. Масалан, масолеҳи бинокорӣ қариб дар ҳама ҷо, вале фосфориту сулфур ва графит нисбатан кам воমেҳӯрад. Чунин ҳолат на ин ки барои барпо ёфтани саноати истеҳсоли маҳсулоти сохтмонӣ имконият медиҳад, балки ба тахассуси хоҷагидории ҳар мамлакат таъсири назаррас мерасонад.

Ҳоло дар кураи Замин конҳои хушсифату дастраси сарватҳои зеризаминӣ хеле кам шудаанд. Чунончи, коркарди босуръати конҳои маъдани оҳан дар Лотарингия (Франса), Урал (Россия), Кӯлҳои Бузург (ИМА), конҳои мис дар Замбияю Зоир, фосфорит дар Науру боиси қариб тамомшавии захираҳои он гардидааст.

Аз тарафи дигар миқдори ниҳоят зиёди ҷинсҳои кӯҳӣ, ки аз қаъри замин истихроҷ мешавад, танҳо зиёда аз 20% барои истеҳсоли маҳсулоти тайёр истифода мешаваду халос. Тавассути чунин истифодаи ноқиллона дар таркиби партовҳо солҳои зиёд садҳо миллиард тонна ҷинсҳои кӯҳӣ ҷамъ шудаанд, ки дар таркибашон миллионҳо тонна металлу дигар партовҳои барои саноати химияю масолеҳи бинокорӣ зарур маҳфуз мебошанд.

Самаранок истифодабарии захираҳои минералӣ ба таври маҷмӯъ истифодабарии онҳоро тақозо дорад. Ин маънои онро дорад, ки дар ҷараёни истеҳсолот ашёи хом пурра ба маҳсулоти тайёр табдил меёбад.

Аксари донишмандон ибтидои давраи такроран истифодабарии захираҳои табииро тавсия доданд. Яъне партовҳои саноатии як соҳа барои соҳаи дигар ашёи муҳимм шуда метавонад. Масалан, ҳангоми коркарди маъдан дар саноати кӯҳӣ аз он партовҳо боқӣ мемонанд, ки онҳо дар назди фабрикаҳои маъдантозакуни ғарамҳои бузургро ташкил медиҳанд. Ин ғарами партовҳо барои саноати масолеҳи бинокорӣ ашёи хоми асосӣ буда, аз он хишту шағал, сементу оҳак ва ғайра тайёр кардан мумкин аст.

Мамлакатҳои Аврупои Ғарбӣ, ИМА ва Ҷопон дар ҷодаи ба таври маҷмӯӣ истифодабарии ашёи хом ва партовҳои саноатӣ ба дараҷаи баланд ноил гаштаанд. Онҳо аз чунин партовҳо миқдори хеле зиёди металлҳои алюминий, мис, металлҳои рангаю нодир ва ғайра истеҳсол менамоянд.

Ҳамин тариқ, захираҳои минералӣ сарчашмаи муҳимми ашёи хоми гуногун барои иқтисодиёти ҷаҳонӣ мебошанд. Онҳо дар сайёраи мо вобаста ба сохти геологии он нобаробар ҷойгир шудаанд. Қисме аз захираи канданиҳои фойданок дар натиҷаи истифодаи ғайрисамаранок хароб ва ё тамом шуда истодаанд. Ҳоло комёбии илму техника истифодаи такрорӣ захираи канданиҳои фойданокро дар оянда пешкаши инсоният намудааст.

Савол ва супориш

1. Қадом намуди захираҳои табииро ба гурӯҳи аз нав барқарорнашаванда дохил меkunанд?
2. Қадом давлатҳои дунё бо ҳама намуди сарватҳои табиӣ таъминнанд?
3. Дар айни замон инсоният чӣ тавр захираҳои минералиро истифода мебарад?
4. Захираҳои калонтарини ангишт дар қадом қитъа ҷойгир шуданд?

5. Дар харита минтақаҳои муҳимтарини паҳншавии маъданҳои металлро нишон диҳед.
6. Дар харитаи контурӣ конҳои асосии металлҳои рангаро дар миқёси давлатҳои алоҳида тасвир намоед.
7. Ба таври маҷмӯӣ истифодабарии қанданиҳои ғоиданоки маъдани чӣ маънӣ дорад?

Худатонро санҷед

1. Кадом гурӯҳи давлатҳоро номбар карда метавонед, ки аз тамоми намуди сарватҳои табиӣ таъминанд.
2. Сабаби сол аз сол афзоиш ёфтани истихроҷи ашёҳои минералӣ дар қураи замин дар чист?
3. Аввалин истихроҷро инсоният аз кадом намуди маъдани зеризаминӣ сар кард ва чаро?
4. Сабаб дар чист, ки бисёр давлатҳо захираҳои зиёди сарватҳои зеризаминӣ дораду сатҳи инкишофи иқтисодияшон хеле паст аст?
5. Кадом роҳҳои истифодабарии партовҳои саноати маъдани кӯҳӣ ва бартараф кардани хавфи захролудкунии муҳитро аз ин партовҳо медонед?

Аз ҷиғоҳи шумо

Ба фикри шумо чаро баъзе давлатҳо аз захираҳои маъдани камбағаланду вале ба пешрафти бузурги иқтисодӣ ноил шудаанд?

Оё роҳҳои истифодаи оқилонаи партовҳои саноати маъдани кӯҳӣ вуҷуд доранд? Кадомҳо?

ЗАХИРАҲОИ ЗАМИНӢ

Зарурияти кишт намудани тамоми заминҳои сайёраи мо вуҷуд дорад?

Замин яке аз захираҳои муҳими табиат ва манбаи ҳаёт мебошад. Сатҳи хушкӣ 29% қабати болоии Заминро ишғол мекунад. Миқдори умумии захираи замини ҷаҳонӣ ба 13,1 млрд га баробар аст, вале на ҳама қисматҳои он барои истифодабарӣ мувофиқ аст. Заминҳои киштшаванда қимати зиёд дошта, 88% маҳсулоти истеъмолии одамонро медиҳанд. Заминҳои киштшаванда аз 25 то 32 млн км² ишғол карда, боқимондари кӯҳу яхбандиҳои доимӣ, биёбону пирияхҳо ва ботлоқу бешаҳои касногузар дар бар мегиранд. Фазаи калони

кутбӣ дар Гренландия ва шимолии Россияю Канада, Аляска, биёбони Сахара (Сахрои Кабир), биёбонҳои Австралия ва ғайра барои кишту кор мувофиқ нестанд. Миллионҳо гектар замин дар зери маҳалҳои аҳолинишини шаҳру деҳот, роҳҳои нақлиёт, хатти барқ, обанбору заминаҳои ҳарбӣ ва дигар иншоотҳо банд мебошанд.

Заминҳои киштшаванда асосан дар минтақаи беша, бешадашт ва дашти кураи Замин паҳн шудаанд. Аҳамияти заминҳои чарроғоҳу марғзор низ кам набуда, бештар аз 10% талаботи ба хӯрокворӣ доштаи инсониятро таъмин мекунад.

Замини киштшавандаи ҳақон бештар дар нимкураи шимолӣ – қисми ғарбию шарқии Аврупо, ҷануби Сибир, қисми шарқӣ, шимолу шарқӣ ва ҷануби Осиё, ҳамвориҳои Канада ва ИМА паҳн шудаанд.

ЗАХИРАИ ЗАМИНИ ДУНЁ ВА ҚИТЪАҲОИ КАЛОН

(ба ҳисоби фоиз)

Қитъаҳо	Фонди замин	Заминҳои хоҷагии кишоварзӣ, киштзор	Марғзору чарроғоҳ	Беша	Заминҳои дигар
Ҳақон	100	100	100	100	100
Аврупо	20	27	16	10	16
Америкаи Шимолӣ	15	15	10	20	14
Америкаи Ҷанубӣ	15	8	17	22	9
Осиё	25	32	18	27	34
Африка	19	15	24	17	22
Австралия ва Океания	6	3	15	4	5

Таркиби миқдори умумии Замин доимӣ нест. Айни замон дар истифодаи замин ду ҳолати бо ҳам муҳолиф ба назар мерасад. Аз як тараф дар тӯли ҳазорсолаҳо инсоният баҳри зиёдкунии майдони кишт мубориза мебарад. Танҳо дар давоми асри XX майдони кишт ду баробар афзуд. Дар ин давра миқёси васеи замини навкорам ба ҳиссаи собиқ Иттифоқи Шӯравӣ, ИМА, Канада, Чин ва Бразилия рост меояд.

Майдон ва сохтори фонди замини ҷаҳонӣ:

- замини киштаванда;
- марғзор ва чарогоҳ;
- беша ва буттаҳо;
- шаҳру деҳот ва саноату нақлиёт;
- заминҳои камҳосилу беҳосил (ботлоқ, биёбон, пиряхҳо ва ғайра).

Давлатҳои хурди камзамин вале сераҳолии (Чопон, Нидерландия ва ғайра) минтақаҳои назди соҳили баҳрҳоро ишғол намудаанд. Дар Нидерландия тӯли садсолаҳо бо воситаи оббанду дарғот аз 1/3 қисми масоҳати мамлакатро аз ҳисоби баҳр васеъ намудаанд.

Аз тарафи дигар ҳоло харобшавии Замин ва аз доираи истехсолоти кишоварзӣ баромадани он ҳодисаи доимӣ гаштааст. Ҳисоб карда шудааст, ки айнаи замон дар натиҷаи эрозия (шусташавии замин) соли 6–7 млн га замин талаф меёбад. Дар натиҷаи ботлоқшавию афзоиши шӯразамин низ соли то 1,5 млн га замини сайёраи мо аз истифода берун мемонад. Афзоиши аҳоли ва аз ин ҳисоб зиёд гардидани сохтмону нақлиёт ва шаҳрҳо боиси кам гардидани майдони замини кишоварзӣ шуда истодааст. Агар соли 70-ум ба ҳар сари аҳолии кураи Замин 0,45 га замини кишт ва дар аввали соли 90-ум 0,28 га рост меомад, пас дар соли 2003-ум он ба 0,24 га расид.

Яке аз ҳодисаҳои хавфнокӣ сайёраи мо ин таҳдиди биёбоншавии заминҳои кишоварзӣ мебошад. Ҳисоб карда шудааст, ки дар натиҷаи даҳолати антропогенӣ биёбоншавӣ зиёда аз 900 млн га заминро фаро гирифтааст. Ба 3 млрд га замин биёбоншавӣ таҳдид дорад. Дар 30 соли оянда ин ҳодиса метавонад ба тариқи илова боз майдони баробари ними Аврупои Ғарбиро фаро гирад. Хусусан биёбоншавӣ ба тариқи хеле васеъ дар қитъаи Осиё, Африка, Америкаи Шимолию Ҷанубӣ ва Австралия авҷ гирифтааст. Дар ҳудуди чунин майдонҳо бештар аз 80 млн нафар одамон умр ба сар мебаранд. Яке аз сабабҳои асосии биёбоншавӣ ин аз ҳад зиёд истифодаи заминҳои кишоварзӣ, нодуруст коркарди замин, несткунии ҷангалзор ва аз меъёр зиёд истифодаи чарогоҳ мебошад. Барои пешгирии ин ҳодисаи хавфнок ва барқарор намудани майдони замин маблағи зиёд ва мӯҳлати дуру дароз лозим меояд.

Мубориза баҳри нигоҳ доштани захираи заминии дунё яке аз вазифаҳои муҳимтарини инсоният аст. Ин талаб мекунад, ки талафи заминҳои ҳосилхез пешгирӣ карда шуда, шаклҳои беҳтарини инкишофи кишоварзӣ ва маданияти зироаткорӣ раванқ дода шавад. Хусусан дар шароити ҳозира аз нав барқароркунии (рекултиватсия) қабати хок дар заминҳои истихроҷи канданиҳои ғоиданок ва корҳои сохтмонӣ аҳамияти калон пайдо намудааст.

Савол ва супориш

1. Миқдори умумии замини киштшавандаи ҷаҳон чӣ қадар аст ва майдони он дар кадом минтақаҳо бештар аст?
2. Дар тӯли солҳои охир чӣ қадар майдони заминҳои кишоварзӣ талаф ёфтаанд?
3. Биёбоншавӣ чӣ маънӣ дорад ва дар кадом қисматҳои қураи Замин лаҳн шудааст?
4. Оё пеш роҳи биёбоншавиро гирифтани мумкин аст?
5. Кадом усулҳои пеш гирифтани талаф ёфтани заминҳои серҳосилро медонед. Дар харитаи контурӣ майдони заминҳои ҳархелаи қураи заминро тасвиф намоед.

Худатонро санҷед

1. Сабаби нобаробар тақсимшавии заминҳои ҳосилхези қураи Замин дар чист?
2. Сабаби дар сайёраи мо зиёдшавии майдони ботлоку шӯразамин дар чист?
3. Биёбоншавии заминҳои қураи Замин ба кадом омилҳо вобаста аст?
4. Кадом роҳҳои пешгирии талафи заминҳои ҳосилхез вучуд доранд?

Аз ҷиҳати шумо

Оё саросар кишт намудани тамоми заминҳои қураи Замин зарур аст? Магар ғайри зиёд намудани майдони кишт боз дигар роҳҳои афзун намудани захираи ҳӯрокворӣ вучуд надорад?

ЗАХИРАҲОИ ОБ

Дар қураи Замин чӣ миқдор об аст? Захираи обҳои нушокӣ басанда аст? Оё имконияти пешгирии нарасидани оби нушокӣ дар сайёраи мо мавҷуд аст?

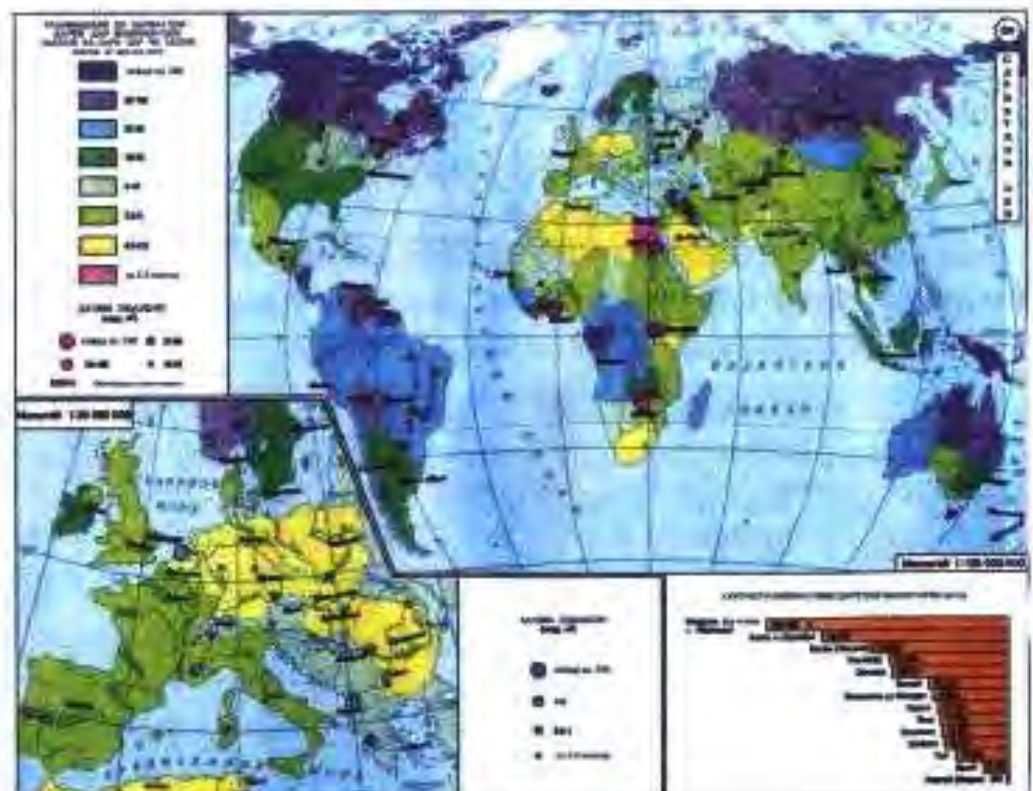
Об сарчашмаи ҳаёт ва зисту зиндагӣ дар қураи Замин аст. Саҳми он дар таърихи пайдоиши Замин, ҳаёт ва ташаккули иқлим ниҳоят бузург аст. Бе об мавҷудияти организмҳои зинда имконнопазир мебошад.

Қисми зиёди захираҳои об дар Уқёнуси ҷаҳонӣ маскан гирифтааст, вале таркиби он сермаҳлул буда, барои нушокӣ ва корҳои технологӣ муносиб нест. Ҳаҷми Уқёнуси ҷаҳонӣ 1338 млн км³ ва ё 96,5% тамоми обҳои қураи Заминро ташкил медиҳад. Майдони умумии уқёнусу баҳрҳо нисбат ба қаламрави хушкӣ 2,5 баробар зиёд буда,

он аз 1/4 ҳиссаи кураи Заминро бо ғафсии 4 метр пӯшондааст. Ба яхҳои Арктикаю Антарктида 24 млн км³ ё ки 65% ҳамаи обҳои нӯшокии Замин рост меояд.

Захираи обҳои нӯшоки маҳдуд буда, ҳамагӣ 2,5% ҳаҷми умумии гидросфераро ташкил медиҳад. Захираи дастраси он дар сатҳи Замин нобаробар тақсим шудааст. Масалан, агар дар Африка фақат 10% аҳоли ба таври доимӣ бо об таъмин бошад, пас дар Аврупо бештар аз 95%. Чунин фарқияти таъмини об дар қитъаю мамолик пеш аз ҳама ба омилҳои иқлимӣ, сатҳи релефу ҷойгиршавии маҳал вобастагӣ дорад. Талабот сол то сол дар сайёраи мо ба оби нӯшоки зиёд мешавад ва дар соли 2003-юм зиёда аз 4 ҳазор км³-ро ташкил намуд. Қисми асосии сарфи об ба хоҷагии кишоварзӣ, ки аксар барои обёрӣ харҷ мекунад ва сипас ба соҳаҳои саноату хоҷагии коммуналӣ рост меояд. Ҳоло ҳар шаҳрванди мамлакатҳои мутараққӣ дар як шабонарӯз аз 300 то 400 литр об сарф мекунад. Ҳол он ки дар замони қадим истеъмоли шабонарӯзии об ба ҳар кас 12–18 литр об рост меомад. Ин нишондиҳанда дар асри XIX ба 40–60 литр ва дар айни замон танҳо шаҳрванди Нью-Йорк дар як шабонарӯз 1045 литр, шаҳрванди Париж – 500 литр об сарф мекунанд. Олимони муқаррар кардаанд, ки барои тандурустии инсон дар як шабонарӯз 2 литр об кифоя аст.

Ғайр аз миқдор боз ба сифати об диққати ҷиддӣ бояд дод. Истифодаи обҳои ифлос манбаи аз 3/4 ҳиссаи касалиҳои гуногун ва 1/3 ҳиссаи ҳодисаҳои фавти одамон мегардад. Ҳоло дар қитъаи Осиё зиёда аз як миллиард, дар Африка 350 млн ва дар Америкаи Лотинӣ

Расми 3.
Захираи об

бештар аз 100 млн одамон аз оби тозаи нӯшокӣ маҳрум мебошанд. Аз ин рӯ дар Африка бештар аз 80% касалиҳо ба сифати пасти об ва бад будани шароитҳои санитарии гигиенӣ ва набудани иншоотҳои обтозакунии алоқаманд мебошанд. Қисми зиёди иншоотҳои обтозакунии дар аксари давлатҳои ҷаҳон тақмил наёфтаанд, ки он боиси ба миқдори зиёд ба обҳои ҷӯйу дарёҳо якҷояшавии омехтаҳои ғайриорганикӣ (азот, фосфор, калий, намакҳои захрнокӣ металлҳои вазнин ва ғайра) ба амал меояд. Аз ин хотир ТДМ бо тақлифи Президенти Тоҷикистон Э. Раҳмонов соли 2003-ро "Соли оби тоза" ва солҳои 2005–2015-ро "Об барои ҳаёт" эълон намуд. Роҳҳои беҳтарини пешгирӣ намудани ифлосшавӣ ва сарфаи оби нӯшокӣ ин кам намудани хароҷоти об дар соҳаҳои истеҳсолоти металлургӣ, химиявӣ, хоҷагии коммуналӣ ва обёрии заминҳои шолӣ ва пахта мебошад. Захираҳои обро бо роҳи истифодабарии такрорӣ низ сарфа кардан мумкин аст. Яъне оби дар ҷараёни технологӣ ва коммуналӣ истифодашударо тоза намуда, такроран ба ҳамон мақсад кор фармудан мумкин аст.

Барои истифодаи оби нӯшокӣ дар бисёр давлатҳои ҷаҳон, аз он ҷумла дар собиқ Иттифоқи Шӯравӣ якчанд нақшаҳои азими бо воситаи канал ба ноҳияҳои камоб овардани об дар назар дошта шуда буд. Вале бо сабаби оқибатҳои экологӣ бисёрии ин нақшаҳо амалӣ нагардиданд. Дар давлатҳои атрофи халиҷи Форс, назди баҳри Миёназамин, Туркманистон, ҷанубии ИМА, Чопон ва ҷазираҳои баҳри Кариб бошад кайҳо боз нӯшокикунии оби баҳр гузаронида мешавад. Хусусан давлати Қувайт яке аз истеҳсолкунандаи асосии чунин обҳо мебошад. Оби нӯшокӣ аллакай дар бозори тиҷорат мавқеъ пайдо намудааст. Айни замон як қатор нақшаҳои калони аз соҳилҳои Антарктида ба минтақаҳои беоб кашонидани айсбергҳо дар назар дошта шудааст.

Обро бештар ҳамчун манбаи муҳимми истеҳсоли нерӯи барқӣ истифода мебаранд. Ҳоло иқтидори ҷаҳонии захираи он ба 10 трлн кВт-соат баҳо дода мешавад, ки қисми зиёди он ба ҳиссаи 6 мамлакат: Россия, Чин, ИМА, Конго, Канада ва Бразилия рост меояд.

Савол ва супориш

1. Об дар ҳаёти сайёраи мо чӣ аҳамият дорад?
2. Гардиши обро дар табиат шарҳ диҳед.
3. Нобаробар тақсим шудани об дар қитъаю материяҳо ба кадом омилҳои табиӣ алоқаманд мебошад?
4. Кадом соҳаҳои саноатӣ бештар ба оби нӯшокӣ мӯҳтоҷанд?
5. Кадом роҳҳои сарфаи оби нӯшокӣ дар соҳаҳои саноату кишоварзӣ вучуд дорад?
6. Дар харита ноҳияҳои аз об бой ва камоби кураи Заминро тасвир намоед.

Худатонро санҷед

1. Сабаби қисми зиёди сатҳи кураи Заминро ишғол кардани оби баҳру уқёнусҳо дар чист?
2. Нобаробар тақсимшавии оби нӯшокӣ дар минтақаҳои кураи Замин ба чӣ вобаста аст?
3. Аз чӣ сабаб талабот ба оби нӯшокӣ сол то сол зиёд мешавад?
4. Ифлосшавии манбаъҳои об дар кадом давлатҳо бештар ба назар мерасад?

Аз нигоҳи шумо

Оё роҳҳои ба оби нӯшокӣ таъминкунии қитъаю мамолиқҳо вучуд дорад?

Дар кадом мамлакатҳо зарурияти чорабиниҳои тозакунии манбаъҳои об мавҷуд аст?

ЗАХИРАҲОИ ҶАНГАЛ

Захираҳои ҷангал ва бешазор дар ҳаёти табиат ва инсон аҳамияти бағоят бузург доранд. Онҳо пай дар ҳам миқдори оксигенро афзун намуда, танзими обҳои зери заминро нигоҳ дошта, вайроншавии қабати хокро пешгирӣ менамоянд. Нестшавии бешазор боиси пастшавии сатҳи обҳои зеризаминӣ, камшавии оби кӯлу дарёҳо ва хушкгардии қабати хок мешавад. Муддати чандин аср боз ҷангалзор сарчашмаи масолеҳи сохтмонию сӯзишворӣ буда, минбаъд яке аз ашёи хоми муҳимми соҳаҳои саноати химияю селлюлоза ва истеҳсоли коғазу спирт ба шумор меравад. Умуман аз чӯб бештар аз 200 номгӯи маҳсулот истеҳсол карда мешавад. Ҳисоб карда шудааст, ки ҳар инсон дар давоми умри худ тақрибан 200 дарахтро (барои сохтмон, мебел, коғаз, дафтар, гӯгирд, бозича барои кӯдакон ва ғайра) истифода мебарад. Фақат ба хотири гӯгирд соле 1,5 млн м³ чӯб бурида мешавад. Майдони умумии бешазор 4,1 млрд га ё 30% сатҳи хушкӣи заминро ишғол намуда, он анбӯҳи бузурги гази карбонро фуру мебарад. Ҳеҷ як экосистемаи Замин аз рӯи маҳсулнокии биологӣ ба бешазор баробар шуда наметавонад. Як гектари ҷангалзори санавбар (сосна) дар як сол 30 тонна ва ҷангали дарахтони шамшод (бук) қобилияти фуру бурдани 68 тонна ҷангро доранд.

Аксари майдони ҷангалзор дар Осиё ва камтар дар Австралия воқеанд. Вале анбӯҳи бешазор дар Америкаи Ҷанубӣ сатҳи хеле зиёдро ишғол намудааст.

ЗАХИРАИ ҶАНГАЛЗОРИ ДУНЁ

Қитъаҳо	Майдони ҷангалзор, млн га	Ба ҳисоби % нисбати майдони бешазори ҷаҳон	Ҷангалнокӣ ба ҳисоби, %
Дунё	3880	100	26
Африка	660	17	22
Америкои Шимолӣ	790	20	29
Америкои Ҷанубӣ	845	22	36
Осиё	1050	27	23
Аврупо	380	10	34
Австралия ва Океания	155	4	10

Ҷангоми баҳои иқтисодӣ додан ба ҷангалзор нишондиҳандаи захираҳои он аҳамияти аввалиндараҷа пайдо мекунад. Аз рӯи ин нишондиҳанда қитъаи Осиё, Америкои Ҷанубию Шимолӣ ва дар байни давлатҳои ҷаҳон – Россия, Канада, Бразилия ва ИМА дар мадди аввал меистанд. Баробари мамлакатҳои камҷангал боз давлатҳои волеҳӯранд, ки умуман ҳудуди онҳо аз ҷангал холист (Катар, Баҳрайн, Ливия ва ғайра).

Боигарии муҳимми кураи Замин бешаҳои намноки ҳамешасабзи тропикӣ мебошанд, ки аксар дар нимкураи ҷанубӣ ҷойгир шуда, дар афзоиши ҳаёти органикии сайёраи мо саҳми бағоят бузург дорад. Аз ҷиҳати географӣ онҳо асосан дар Америкои Марказию Ҷанубӣ, Африкаи экваториалӣ, инчунин дар ҳудуди Ҳиндустону Шри-Ланка, Малайзия, Индонезия, ҷазираҳои Океания ва ғайра паҳн гардидаанд. Бешазори намноки тропикӣ майдони бештар аз 1 млрд га-ро дар бар мегирад. Ҳоло дар Америкои Лотинию Осиё қариб 40% ва дар қитъаи Африка зиёда аз 50% майдони чунин бешазорҳо нобуд карда шудаанд. Аз гуфти олимони то миёнаи асри XXI таҳдиди нестшавии ин бешазорҳо вучуд дорад. Камшавӣ ва нобудшавии майдони бешазор дар сайёраи мо боиси авҷгирии шусташавии (эрозия) хоки сатҳи замин ва камшавии захираи оксиген дар атмосфера мегардад. Ҳол он ки тайи 200 соли охир майдони ҷангалзори кураи Замин ба ҳадди ақаллият ду баробар кам шудааст. Ҳар сол дар дунё 125 ҳазор км²

чангалзор нобуд карда мешавад, ки ин ба масоҳати Австрия ва Швейтсария (дар якҷоягӣ) баробар аст.

Яке аз сабабҳои асосии буридани чангал ин васеъкунии майдони кишт ва истифодаи он барои соҳаҳои саноат мебошад. Қисми зиёди дарахтонро инчунин барои гузаронидани хатҳои алоқа, хусусан роҳҳои автомобилӣ роҳи оҳан мебаранд. Масалан, шоҳроҳи трансмазонкаи Америкои Ҷанубӣ аз миёни бешаҳои тропикӣ ва роҳи васеи автомобилӣ Хуросон аз миёни анбӯҳи чангали Мозандарон гузаронида шудаанд. Одатан қад-қади чунин роҳҳо маҳалҳои аҳолинишин пайдо шуда, бо мурури замон ба дохили чангалзор васеъ мешаванд.

Бешазор бо якҷоягии дигар набототу ҳайвонот биомассаи Замиро ташкил медиҳанд. Дар айни замон 98% тамоми биомасса ба ҳиссаи олами наботот ва қариб 2% ба ҳиссаи олами ҳайвонот рост меояд. Ҳамин тавр, бояд инсон муносибати худро ба чангалзори сайёраи мо дигар кунад, зеро он яке аз амали бахшандаи ҳаёт ва зебогии табиат мебошад.

Савол ва супориш

1. Бешазор дар ҳаёти инсон чӣ аҳамият дорад?
2. Кадом қисматҳои серчангали ноҳияҳои кураи Замиро медонед?
3. Аз рӯи картограмма ва диаграмма ҳиссаи қитъаю материкҳои аз бешазор бой ва камбағалро нишон диҳед.
4. Камшавии майдони бешазор боиси авҷ гирифтани кадом ҳодисаҳои нохуш дар табиат мегардад?
5. Биомассаи замин гуфта, чиро мефаҳмед?

Худатонро санҷед

1. Сабаби камшавии майдони бешазори кураи Замин дар чист?
2. Кам ва ё зиёд будани миқдори дарахтони беша дар ин ва ё он мамлакат ба кадом омилҳо алоқаманд аст?
3. Кадом соҳаҳои саноат бештар ба маҳсулоти чангал ниёз дорад?
4. Сабаб дар чист, ки ҳама одамони дунё барои ҳифзи майдонҳои бешазор мубориза мебаранд?

Аз нигоҳи шумо

Оё роҳҳои пешгирии буридани дарахтони бешазор вучуд дорад?

Кадам давлатҳо аз нарасидани майдони бешазор танқисӣ мекашанд?

ЗАХИРАИ САРВАТҲОИ УҚЁНУСИ ЧАҲОНӢ

Мавқеи уқёнуси чаҳонӣ дар ҳаёти ҷамъияти инсонӣ чӣ гуна аст? Чӣ гуна пешомадҳои истифодаи захираҳои Уқёнуси чаҳонӣ мавҷуд аст?

Уқёнуси чаҳонӣ дорои захираҳои беҳамтои табиӣ мебошад. Дар қаъри он шумораи зиёди набототу ҳайвонот ва захираҳои бузурги канданиҳои фойданок мавҷуданд. Танҳо таркиби оби баҳр бештар аз 75 намуди унсурҳои химиевиро дорост. Ҳанӯз мисриёни қадим ва хитойҳо усули аз таркиби оби баҳр гирифтани намакро медонистанд. Оби баҳр манбаи муҳимми аз он ҳосилкунии магний, бром, йод ва дигар унсурҳо мебошад.

Дар байни канданиҳои фойданоки қаъри уқёнус мавқеи нефту газ бағоят калон аст ва аз рӯи ҳисобот ба ҳиссаи онҳо 1/3 қисми захираи чаҳонӣ рост меояд. Аз рӯи пешомадҳои мавҷуда дар аввали асри XXI бештар аз нисфи нефту гази истихроҷшаванда аз ҳисоби Уқёнуси Чаҳонӣ ба амал бароварда мешавад. Ҳоло истихроҷи бештари нефти уқёнусӣ дар халиҷи Форс, баҳри Шимолӣ, баҳри Каспий, халиҷи Ванесуэла, халиҷи Мексика ва соҳилҳои Калифорния ҷой дорад. Аз дигар намуди канданиҳои фойданок маъдани оҳану марганетс захираҳои бузургро доро мебошанд. Ин намуди канданиҳои фойданок дар қаъри Уқёнуси чаҳонӣ ҳанӯз солҳои 70-уми асри XIX аз тарафи киштии тадқиқотию илмии англисҳо "Челенҷер" кашф шуда буд. Захираи умумии ин намуди маъданҳо ба 2–3 трлн тонна ва захираи дастрасаш бошад ба 250–300 млрд тонна мерасад. Қисми зиёди ин захираҳо дар қаъри уқёнуси Ором маҳфузанд. Ғайр аз оҳану марганетс дар таркиби ин захираҳои кашфшуда ба миқдори зиёд маъдани мис, кобальт, никел, титану молибден ва дигар унсурҳои нодир камёфт муайян карда шудааст. Истихроҷи маъдани қаъри баҳру уқёнусро бори аввал ИМА дар қазираи Гавай ва баъдтар Россия, Чопон ва дигар давлатҳо ба роҳ монданд.

Бисёре аз ҳодисаҳои табиӣ дар Уқёнуси чаҳонӣ сарчашмаи энергия мебошанд. Масалан, ҳодисаи мадду қазр, ки тавассути он қувваи барқ ҳосил кардан мумкин аст, ҳисоб карда шудааст, ки иқтидори умумии қувваи мадд дар сайёраи мо ба 6 млрд кВт мерасад. Муқаррар шудааст, ки имконияти сохтани стансияҳои барқии маддӣ дар 25 мамлақати чаҳон вучуд дорад. Захираҳои калони қувваи маддӣ дар Фаронса, Канада, Британия, Австралия, Аргентина, ИМА ва Россия ҷой доранд.

Дар Фаронса ҳанӯз дар асри XII бо қувваи мавҷҳои мадд ҷархи осиебро ба ҳаракат оварда буданд. Бо ин усул ҳоло стансияҳои

ҳозиразамони барқӣ сохта мешаванд, ки турбинаҳо ҳангоми мадд ба як тараф ва ҳангоми қазр ба тарафи дигар ҳаракат мекунанд.

Дар айни замон захираҳои биологии қазри Уқёнуси ҷаҳонӣ низ маъқеи хос доранд. Онҳо аз намудҳои ниҳоят гуногуни набототи ҳайвонот иборат мешаванд. Биомассаи Уқёнус бештар аз 140 ҳазор намудро муттаҳид менамояд, ки дар якҷоягӣ зиёда аз 35 млрд тоннаро ташкил медиҳанд. Бештар аз 85% биомассае, ки инсон аз баҳру уқёнус истифода мебарад, ба моҳиҳо рост меояд. Боқимондаи онро молюскаҳо, харчангшаклҳо ва баъзе ҳайвоноти ширхӯри баҳрӣ ташкил медиҳанд. Умуман ҳар сол то 70–75 млн тонна моҳӣ, харчанг, молюска ва дигар намуди ҳайвонот аз баҳру уқёнусҳо гирифта мешавад, ки он бештар аз 20% талаботи бо сафедаи ҳайвонот доштаи одамонро таъмин мекунад. Неъматҳои Уқёнусро ҳамчун ашёи хом барои истеҳсоли хӯроки серғизои ҳайвонот низ истифода мебаранд.

Дар айни замон чунин суръати баланди шикори захираҳои баҳру уқёнус боиси ташвиш гардидааст. Аз ин хотир дар даҳсолаҳои охир усулҳои афзоиш додани бисёр намуди организмҳои оби (хусусан молюскаҳо) хеле паҳн шудааст. Дар муҳити оби баҳр плантатсия ва фермаҳои сунъӣ ташкил дода, барои афзоиши организмҳо шароит муҳайё мекунанд. Чунин ҷойҳоро марикултура меноманд. Ин усул анъанавӣ қадимӣ дорад. Масалан, дар Ҷопон 200 сол қабл то милод моҳии устрисро бо ин роҳ афзоиш меоданд. Дар айни замон плантатсияи устрисро ғайри Ҷопон дар Чин, ИМА, Нидерландия, Фаронса, Австралия ва ғайра дидан мумкин аст.

Савол ва супориш

1. Аҳамияти иқтисодии обҳои баҳру Уқёнуси ҷаҳониро шарҳ диҳед.
2. Дар кадом мамлакатҳо истихроҷи нафту газро аз қазри уқёнус ба роҳ мондаанд?
3. Бо кадом усул аз баҳру уқёнус қувваи барқ ҳосил мекунанд?
4. Захираҳои биологии қазри уқёнусро дар харита нишон диҳед.
5. Неъматҳои баҳру уқёнусро одамони кадом қитъаҳо бештар истеъмол мекунанд?
6. Бо кадом роҳ афзоиши захираҳои биологии баҳру уқёнус дар назар дошта шудааст?
7. Дар харитаи контури ҷойгиршавии ҳавзаҳои асосии нафту газ қазри баҳру уқёнусро тасвир намоед.

Худатонро санҷед

1. Дар таркиби оби баҳру уқёнус зиёд будани миқдори намакҳои маҳлул ба чӣ алоқаманд аст?
2. Самаранокии истихроҷи маъданҳои қазри баҳру уқёнус дар чист?

3. Кадом намудҳои биомасса барои гизои инсон бештар истифода мешавад?
4. Сабаби эҳтиёҷоти зиёд ба захираи биомассаи баҳру уқёнус дар чист?

Аз нигоҳи шумо

Ба фикри шумо истихроҷи босуръати захираҳои каъри баҳру уқёнус ташвишвар нест?

Оё ба фикри шумо пешгирии хавфи ифлосшавии оби баҳру уқёнусҳо вучуд дорад?

ЗАХИРАИ САРВАТҲОИ ИҚЛИМӢ ВА КАӢҲОНӢ

Саҳми иқлим дар кураи Замин аз чӣ иборат аст? Дигаргуншавии иқлим ба кадом омилҳо вобаста аст?

Бо тавассути инкишофи пешравии илмию техники дар арсаи ҷаҳонӣ истифодаи захираҳои нави қувваи барқӣ дохил шуда истодаанд. Ин ҷо сухан оид ба истифодаи қувваи Офтоб, шамол, мадду ҷазр, мавҷи баҳр ва қувваи геотермалию термоядрой меравад. Ин захираҳоро аксар ғайри анъанавӣ низ меноманд.

Ҳаётро бе қувваи Офтоб тасаввур кардан ғайриимкон аст. Аз рӯи ҳисоби олимони иқтидори қувваи Офтоб чунон бузург аст, ки он даҳҳо маротиба нисбат ба тамоми қувваи захираҳои тадқиқшудаи сӯзишворию ҷаҳонӣ бештар аст. Вале миқдори зиёди қуввае, ки аз Офтоб ба Замин мерасад, пурра истифода намешавад. Пешомадҳои хуби истифодаи қувваи Офтоб дар мамлакатҳои минтақаи тропикӣ мавҷуданд, ки дар онҳо дар як сол миқдори рӯзҳои офтобӣ то 300 рӯз мерасад. Инкишофи гелиоэнергетика (аз юнонӣ *гелио* – офтоб) пешомадҳои бузургро дар минтақаҳои биёбонию нимбиёбонӣ дорост. Ин пеш аз ҳама дастгоҳҳои тайёркунии хӯрок, ҳаммом, дастгоҳи тозакунии обҳои шӯр, кондиционер ва ғайра мебошанд. Стансияҳои барқии Офтобӣ ҳоло дар ИМА, Россия, Фаронса, Ҷопон амал мекунанд. Барои истифодаи қувваи Офтоб дар Италия, Ҳиндустон, Бразилия, Исроил ва ғайра корҳои зиёде ба ҷо оварда мешавад.

Қувваи шамол низ ба иқтидори бузург ноил буда, ба ифлосшавии муҳит роҳ намедихад. Қувваи шамол (бод) аз қадимулайём дар хизмати инсон аст. Дар Ҳиндустону Чин ва Миср 2 ҳазор сол қабл ҳаракатдиҳандаҳои одии бо қувваи бод коркунанда истифода мешуданд. Дар даҳсолаҳои охир вобаста ба мушкилиҳои энергетикӣ экологӣ рағбати инсон нисбат ба қувваи бод аз нав эҳё

гардид. Дар Фаронса, Дания, ИМА, Британия, Италия ва ғайра оид ба такмилу истеҳсоли дастгоҳҳои қувваи бод корҳои зиёд анҷом ёфтаанд. Вале доимӣ набудани самту қувваи шамол дар ин кор мушкилиҳои зиёдеро пеш меорад. Аз ин хотир истифодаи самти бодҳои доимӣ – пассатҳо, шамолҳои қутбӣ, муссонҳо ва ғайра ба мақсад мувофиқ доништа мешавад.

Дар ҷаҳони имрӯза рағбати истифодаи қувваи дохили замин низ хеле зиёд гардидааст. Ин пеш аз ҳама истифодаи имкониятҳои техникии дар роҳи коркарди қувваи гидротермалӣ мебошад. Чунин нақшаҳо дар ҷойҳои муяссар мегардад, ки захираи обҳои гарми зеризаминӣ ва бугҳои тафсон муҳайё бошад. Чашмаҳои гейзерии соҳили Исландия, Камчатка, ғарбии ИМА, Мексика ва Зеландияи Нав аз ҳамин қабиланд.

Обҳои геотермалиро дар гармкунии биноҳо хонаҳои истиқоматӣ, гармхонаҳо ва қувваи онро барои истеҳсоли барқ васеъ истифода бурдан мумкин аст. Стансияҳои барқии геотермалӣ дар Камчатка, Италия, Исландия, Зеландияи Нав ва Ҷопон амал карда истодаанд. Истифодаи васеи ин намуди захираи табиӣ дар Исландия бештар мебошад. Гармкунии пойтахти он – Рейкявик қариб пурра аз ҳисоби қувваи обҳои геотермалӣ ба роҳ монда шудааст.

ЗАХИРАҲОИ РЕКРЕАТСИОНӢ

Захираҳои рекреатсионӣ чӣ аҳамият доранд? Қадом гӯшиҳои кураи замин аз захираи рекреатсионӣ бой мебошанд?

Захираҳои рекреатсионӣ ба қатори захираҳои муҳимтарин бо мақсади истифодаи истироҳату туризм ва таъаббат равона карда шудааст. Захираҳои рекреатсионӣ ҳамоноро меноманд, ки онҳо ба хизматрасонии аҳоли истифода мешаванд. Ба мафҳуми захираҳои рекреатсионӣ маҷмӯаҳои табиӣ ва қисмҳои алоҳидаи онҳо (релеф, иқлим, олами наботот, обанбор), ёдгориҳои таърихӣ-маданӣ, шақру дигар нуқтаҳои аҳолинишин, иншоотҳои техникийи нодир дохил мешаванд. Захираҳои рекреатсионии курортӣ, таъаббатӣ, варзишӣ ва саёҳатӣ (экскурсионӣ)-ро фарқ мекунанд.

Дар замони ҳозира захираҳои рекреатсионӣ аҳамияти бузург пайдо кардаанд. Махсусан ҷойҳои истироҳату таъаббатӣ ва саёҳат. Ин захираҳо пурра табиӣ буда наметавонанд, зеро онҳо пайдоиши антропогенӣ ҳам доранд. Масалан, ёдгориҳои таърихӣ-меъморӣ Петергофи Санкт-Петербург, Версали Париж, Колizei Рим, Акрополи Афина, пирамидаҳои Миср, Тоҷмаҳали Агра (Ҳиндустон), Девори Кабири Чин. Бо вуҷуди ин асоси захираҳои рекреатсиониро унсурҳои табиат – соҳили баҳр, бешазор, соҳили дарё, ноҳияҳои кӯҳсор ва ғайра ташкил медиҳанд.

Ҳар як мамлакат дар дохили худ ягон намуди захираи рекреатсиониро дорост. Ҳоло одамонро на ин ки соҳилҳои зебои манзари баҳри Миёназамин, Африкаи тропикӣ, қазираҳои Гавай ва Кавказу Қрим, балки қўллаҳои пириҳои Анду Ҳимолой, Помиру Теншон ва Алпу Кавказ ба худ ҷалб мекунад.

Саёҳати уқёнус низ имкониятҳои калон дорад. Фазои беканори уқёнусҳои Орому Атлантик, Ҳинд ва баҳрҳои сершумор барои одамон роҳи васеи тамошову истироҳатро муҳайё кардаанд, ки аснон он ҷаҳзаҳои хастагиро фаромӯш намуда, ба олами истироҳату фароғат дохил мегардонанд.

Сайёҳонро он давлатҳои ба монанди Италия, Испания, Фаронса, Швейтсария, Ҳиндустон, Туркия, Мексика, Миср ва ғайра ҷалб мекунанд, ки дар баробари захираҳои бои табиӣ-рекреатсионӣ боз ёдгориҳои бузурги таърихӣю меъморӣ доранд. Инкишофи туризми байналхалқӣ ба давлатҳои алоҳида даромади зиёд меоварад.

Савол ва супориш

- Адам захираҳоро ба захираи иқлимӣ дохил мекунанд?
- Тансияҳои барқии Офтобӣ дар кадом давлатҳо инкишоф ёфтаанд?
- Артериҳои захираҳои ғайри анъанавӣ дар чист?
- Адам давлатҳои ҷаҳон бо захираҳои гидротермалӣ бойанд?
- Адам намуди захираҳои рекреатсиониро медонад?
- Сайёҳонро бештар кадом намуди рекреатсия ҷалб мекунад?
- Ар харита ноҳияҳо ва давлатҳои асосии инкишофи рекреатсияро нишон ихед.

Худатонро санҷед

1. Сабаби дар замони ҳозира ба сарватҳои иқлимӣ зиёд тавачҷӯх намудани одамон дар чист?
2. Имконияти кадом давлатҳо оид ба инкишофи истгоҳҳои офтобӣ, бодӣ ва геотермалӣ бештар аст?
3. Кадом давлатҳо ба инкишофи соҳаи рекреатсия имконият доранд?
4. Барои чӣ ёдгориҳои таърихӣю меъморӣ шўҳрати калон пайдо намудаанд?

Аз ин ҷо шумо

Магар сарватҳои иқлимӣ метавонанд, ки дар оянда ба қувваи бузурги истеҳсоли барқ табиӣ ёбанд. Дурнамои истифодаи захираҳои рекреатсионӣ дар чист?

ИФЛОСШАВИИ ТАБИАТ ВА МАСЪАЛАҲОИ ҲИФЗИ МУҲИТИ ЗИСТ

Кадам манбаъҳои ифлосшавии табиат вуҷуд доранд? Дар кадом давлатҳо бештар муҳити зист ифлос карда мешавад? Оё чорабиниҳои пешгирии ифлосшавии муҳити зист мавҷуданд?

Манбаи ифлосшавии муҳити зист ин дар шаклҳои гуногун ба табиат ворид гардидани миқдори ниҳоят зиёди партову ифлосихоҳе мебошанд, ки дар чараёни истеҳсолоту истеъмоли ҷамъияти инсонӣ ҳосил мешаванд. Агар миқдори ин партовҳо солҳои 70-уми асри XX ба 40 млрд тонна расида бошад, дар аввали даҳсолаи асри XXI то 110 млрд тонна хоҳад расид.

Умуман аз тарафи инсон ифлоскунии табиат таърихи тӯлонӣ дорад. Ҳанӯз сокинони Афина дар Юнони қадим нисбат ба ифлосшавии бандари Пирей ташвиш зоҳир намуда буданд. Дар Рими қадим низ шаҳрвандон аз ифлосшавии дарёи Тибр арзёбӣ намудаанд. Нахустин қонуни ҳифзи муҳити зистро шоҳи англис Эдуарди I соли 1273 қабул кард, ки мувофиқи он дар Лондон ба сифати сӯзишворӣ истифодаи ангиштсанг манъ карда мешуд. Соли 1338 шоҳ Эдуарди III бо воситаи парламент қонун оид ба манъи ба дарёи Темза партофтани ҳар гуна ифлосиро қабул кард. Дар асри XV шоҳи Фаронса низ нисбати дарёи Сена чунин қарор қабул намуд.

Ифлосшавии муҳити зист аслан натиҷаи даҳолати антропогенӣ буда, он ҳоло ва дар оянда ба қабатҳои замин, гидросфера, атмосфера ва умуман ба набототу ҳайвонот ва саломатии инсон метавонад зарару нохушиҳои зиёд оварад.

Дар қабати замин ифлосшавии сатҳи он дар натиҷаи фаъолияти саноату сохтмон ва соҳаҳои кишоварзӣ ба амал меояд. Сарчашмаи асосии ин ифлосшавӣ партовҳои металлӣ омехтаҳои он, нуриҳои минералӣ, моддаҳои захрдори химиявӣ ва моддаҳои радиоактивӣ мебошанд. Ҳолати беҳад зиёд ҷамъшавии ахлотҳои соҳаи маишӣ низ ташвишвар аст. Тӯдаҳои бузурги ахлотҳои ҷамъшуда аломати характерноки атрофи шаҳрҳо гардидааст. Ба ҳар як шаҳрванди Москва дар як сол 300–350 кг, Аврупои Ғарби – 150–300 кг ва ИМА 500–600 кг ахлот рост меояд.

Қабатҳои замин дар натиҷаи коркарди маъдан аз ҷониби соҳаҳои саноати кӯҳӣ хеле хароб мегарданд. Онҳо на ин ки дар чуқуриҳои калон ба қабатҳои хоку ҷинсҳои кӯҳӣ иснод меоранд, балки партовҳои ин соҳа майдони ҳазорҳо гектар заминҳоро аз кор баровардаанд.

Ифлосшавии гидросфера бошад дар натиҷаи ба оби кӯлу дарё ва баҳрҳо рехтани обҳои ифлоси корхонаҳои саноатӣ, соҳаи коммуналӣ ва хоҷагии кишоварзӣ мебошад. То аввали соли 2005 ҳаҷми умумии

партовҳои оби ифлос дар сайёраи мо ба 5 ҳазор км³ дар як сол баробар шуд. Ҳоло аз ҳама дарёҳои ифлостарини кураи Замин Рейн, Дунай, Сена, Темза, Тибр, Волга, Днепр, Дон, Днестр, Нил, Ганг ва ғайра ба ҳисоб мераванд. Ифлосшавии Уқёнуси ҷаҳонӣ низ меафзояд. Соле ба он бештар аз 100 млн тонна партовҳои гуногун ҳамроҳ мешавад. Олимони америкоӣ муайян намудаанд, ки танҳо дар қисмати шимолии уқёнуси Ором дар аввали солҳои 1980-ум чандин млн пакети пластикӣ, 70 млн зарфҳои шишагӣ, 35 млн зарфҳои пластикӣ ва 5 млн пойафзоли кӯҳна шино мекард. Аз ҳама бештар баҳрҳои канорӣ – Миёназамин, Шимолӣ, Сиёҳ; баҳрҳои дохилӣ – Япон, Яван, Кариб ва халиҷҳои Бискай, Форс, Мексика ва Гвиней ифлос гаштаанд. Масалан, баҳри Миёназамин, ки дар соҳилҳои он 18 мамлакат ҷойгир аст, 130 млн нафар аҳолии зиндагӣ мекунанду 260 бандар дорад. Ба замми ин баҳри Миёназамин яке аз калонтарин роҳи киштигардии ҷаҳонӣ аст. Дар ҳудуди он дар як вақт 2,5 ҳазор киштиҳои дурсафару 5 ҳазор киштии сафари наздикдошта шино карда, ҳар сол бо воситаи ин баҳр 300–350 млн тонна нефт кашонида мешавад.

Ифлосшавӣ қисмҳои марказии сатҳи Уқёнуси ҷаҳониро низ фаро гирифтааст. Хусусан дар пастхамиҳои тағи баҳр гӯр кардани моддаҳои захрнок радиоактивӣ ниҳоят хавфнок аст.

Барои Уқёнуси ҷаҳонӣ хавфи ифлосшавӣ аз партовҳои нефт беҳад зиёд шуда истодааст. Дар натиҷаи фарқшавии танкерҳои нефткшонӣ, коркарди нефт соле қариб то 10 млн тонна нефт ва маҳсулоти он ба Уқёнус ҳамроҳ мешавад. Аз рӯи тадқиқотҳои кайҳонӣ аллакай аз 1/3 қисми сатҳи оби Уқёнуси ҷаҳонӣ бо пардаи тунуки нефтӣ пушонанда шудааст, ки он ба ҳолати бугшавии об ва алоқамандии сатҳи оби уқёнусу атмосфера халали ҷиддӣ мерасонад.

Ифлосшавии атмосфера тавассути корхонаҳои саноатӣ ва нақлиёт рӯй дода, онҳо соле дар якҷоягӣ ба ҳавои атмосфера бештар аз 200 млрд тонна ҳар гуна дуду чанг ва газҳои захролуд мепартоянд. Қабати атмосфера бештар аз ҳисоби гази карбон ва гази сулфур, ки маҳсули сӯзишвории ҳархела мебошанд ва инчунин дигар газу пайваस्ताгиҳои металлӣ ифлос карда мешавад. Газҳои сулфурдор асоси пайдошавии боронҳои кислотагӣ дар қитъаи Аврупо ва Америкоӣ Шимолӣ гардидаанд. Ин боронҳо натиҷаи хушкшавии бешазор, пастшавии ҳосилнокии зироат, зарар дидани биноҳо, хонаҳои истиқоматӣ ва дигар ҳодисаҳои нохуш мегардад. Масалан, муқаррар намуданд, ки дар натиҷаи боронҳои кислотагӣ дар 20 ҳазор кӯли давлатҳои Скандинавия намуди беҳтарини моҳиҳо нобуд гаштаанд. Ғайри давлатҳои Аврупои Ғарбӣ аз ин ҳисоб нестшавии бешазор дар Россия низ мушоҳида мешавад.

Агар дар миёнаи асри XX ҳаҷми партовҳои гази карбон ба атмосфера ҳамагӣ 6 млрд тонна ташкил медед, ҳоло ин нишондиҳанда қариб ба 25 млрд тонна расидааст. Ба ин ҳодиса саҳми давлатҳои мутараққӣ ва як қатор давлатҳои рӯ ба инкишоф хеле зиёд аст. Чунин суръати баланди партовҳои гази карбон (CO_2) боиси ҳодисаи "эффекти парникӣ" ва тағйирёбии иқлиму зиёдшавии ҳарорати сайёраи мо хоҳад гашт. Ин ҳодиса боиси хавотиру ташвиши аҳли башар мегардад. Ифлосшавии муҳити зист дар назди инсон як қатор роҳҳои муҳимми пешгирӣ ва тоза нигоҳдории унсурҳои табиатро пешкаш намудааст:

– роҳи якум ин сохтмони ҳар гуна иншоотҳои тозакунандаи ифлосиҳо, истифодаи сӯзишворихоҳе, ки дар таркибашон миқдори ками сулфур доранд, коркарду несткунии ҳар гуна ахлот, сохтмони трубаҳои дудбарояшон баланд, рекултиватсия (аз нав барқароркунӣ)-и замин ва ғайра. Вале иншоотҳои беҳтарини ҳозиразамон ҳоло қудрати то охир тозакунии партову ифлосиҳоро надоранд. Трубаҳои дудбаро бошанд имконияти дар маҳал кам кардани концентратсияи моддаю газҳои зарарнокро доранд. Онҳо метавонанд газу ифлосиҳоро ба масофаи дур паҳн намоянд. Масалан, трубаи баландии 250 м дошта радиуси паҳншавии моддаҳои захролуд то 70–75 километр паҳн менамояд;

– роҳи дуюм ин коркарду истифодаи технологияи пешқадам, ки асоси онро истеҳсолоти бепартов ташкил менамояд. Бо ин усул аслан истифодаи такрории об ва дар ин асос ба оби ҷӯйу дарёҳо кам ва ё худ тамоман нарехтани обҳои ифлос ба амал бароварда мешавад. Вале усули мазкур бо вучуди самаранокии худ хароҷоти зиёдеро талаб мекунад ва на ҳар мамлакат ба ин қудрат дорад;

– роҳи сеюм харчи оқилона ҷойгиркунии корхонаҳои ба муҳити зист зараррасонро дар назар дорад. Ба ин корхонаҳои соҳаҳои саноати химия, нафтунимия, металлургияи ранга, коғазу селлюлоза, истеҳсоли масолеҳи бинокорӣ дохил мегарданд.

Аз ин хотир ҳанӯз солҳои 1970–80-ум қисми зиёди давлатҳои мутараққӣ фаъолияти ҳифзи муҳит ва сиёсати экологиро пеша гирифтанд. Як қатор қонунҳои ҷиддии ҳифзи табиат ва барномаҳои дарозмуддати беҳтаркунии муҳит пайдо шуд. Дар аксари давлатҳо вазорату мақомотҳои махсуси ҳифзи табиат ташкил ёфта, ҳаракатҳои оммавии ҷамъиятӣ оид ба ҳифзи муҳит авҷ гирифт. Дар бисёр мамлакатҳо ҳизбу ҳаракатҳои ҳифзи табиат фаъолият намуданд, ки дар байни онҳо "ҳизби зелённых" (сабзҳо) эътибори зиёд пайдо кард. Дар натиҷаи як қатор чорабиниҳо солҳои 1990 сатҳи ифлосшавии муҳити зист дар бисёр давлатҳои мутараққӣ беҳтар гардид. Ҳол он ки

дар аксари давлатҳои рӯ ба инкишоф ҳолату вазъи экологӣ хеле мураккаб аст.

Дар айни замон гузаронидани фаъолияти ҳифзи табиат ва сиёсати экологӣ аксар дар қисми зиёди давлатҳо мувофиқи таъби нест. Ин масъала ҳатман ҷидду ҷаҳди якҷояи ҳамаи давлатҳоро зери сарвари Ташкилоти Давлатҳои Муттаҳид ва дигар ташкилотҳои байналхалқӣ ба миён мегузорад. Соли 1972 дар Стокгоlm нахустин конференсияи ТДМ оид ба масъалаи ҳифзи муҳити зист баргузор гардид. Ин рӯзро (5 июн) рӯзи умумиҷаҳонии ҳифзи табиат эълон намуданд. Минбаъд бо ташаббуси ТДМ боз як ҳуҷҷати муҳимм – "Стратегияи умумиҷаҳонии ҳифзи табиат" қабул шуд, ки дар он барномаи васеи ҳамкориҳои ҳамаи давлатҳои дунёро оид ба ҳифзи табиат нишон додааст. Соли 1992 дар Рио-де-Жанейро конференсияи махсуси ҳифзи табиат даъват шуд, ки он "Рӯзномаи асри XXI" ва дигар ҳуҷҷатҳои муҳимро нисбат ба ин масъала қабул намуд. Ҳоло дар назди ТДМ мақомоти махсус – Барномаи ТДМ оид ба ҳифзи муҳит (ЮНЕП) таъсис ёфтааст, ки он қору таҷрибаи тамоми давлатҳои дар ин ҷода бударо ҷамъбасту роҳнамой мекунад. Инчунин нисбат ба масъалаи ҳифзи табиат фаъолияти Иттифоқи байналхалқии муҳофизати табиат (МСОП), Иттиҳоди байналхалқии географҳо ва ғайра хеле калон аст. Солҳои 1980–90-ум бо ташаббуси ин ташкилотҳо як қатор шартномаҳои байналхалқӣ оид ба кам кардани партовҳои гази карбон, фреонҳо ва ғайра қабул шудаанд. Охири солҳои 1990 дар сайёраи мо қариб 10 ҳазор нуқтаҳои ҳифзи табиат амал мекард. Қисми зиёди ин ҳудудҳои зарурӣ дар ИМА, Австралия, Канада, Чин ва Ҳиндустон воқеъ гаштаанд. Миқдори умумии паркҳои миллии дунё ба 2 ҳазор ва мамнӯъгоҳҳои биосферӣ бошанд ба 350 расидааст.

Асри XXI дар назди ҳар фарди сайёраи мо, аз он ҷумла дар назди ҳар хонанда масъулияти бениҳоят зиёдеро нисбат ба табиати дилангези мо ва ҳифзи муҳити он талаб менамояд.

Савол ва супориш

1. Бо кадом сабабҳо муҳити зист ифлос мегардад?
2. Давалин қонунҳои ҳифзи табиат кай ва дар куҷо қабул шуда буд?
3. Сарчашмаи асосии ифлосшавии сатҳи замин дар чист?
4. Ифлостарин дарё ва баҳрҳои дунёро номбар кунед ва дар харитаи контурӣ эсвир намоед.
5. Кадом намуди партовҳо барои Уқёнуси ҷаҳонӣ хавфнок гардидааст?
6. Сқибати беронҳои кислотагӣ дар чист?
7. Кадом солҳо дар сайёраи мо ҳаракатҳои ҳифзи муҳити зист авҷ гирифтанд?

8. Сиёсати экологӣ гуфта, чиро мефаҳмед?

9. Саҳми ТДМ ва дигар ташкилотҳои байналхалқиро оид ба ҳифзи муҳити зист шарҳ диҳед.

Худатонро санҷед

1. Сабаби ба масъалаи ҳифзи муҳити зист эътибори зиёд додани аҳли башар дар чист?
2. Кадом манбаъҳои хавфноки ифлосшавии обҳои равонро медонед?
3. Сабаби зиёдшавии партовҳои саноатӣ дар чист?
4. Кадом роҳҳои пешгирии ифлосшавии ҳавои атмосфера, об, замин ва олами наботот мавҷуд аст?

Аз ҷиғохи шумо

Оё инсоният қобилияти пешгирии хавфи бӯҳрони экологиро дар тамоми қитъаю мамолиқҳо дорад?

Кадом тадбирҳои пешгирии хавфи бӯҳрони экологиро медонед?

ГЕОГРАФИЯИ АҲОЛИИ ҶАҶОН

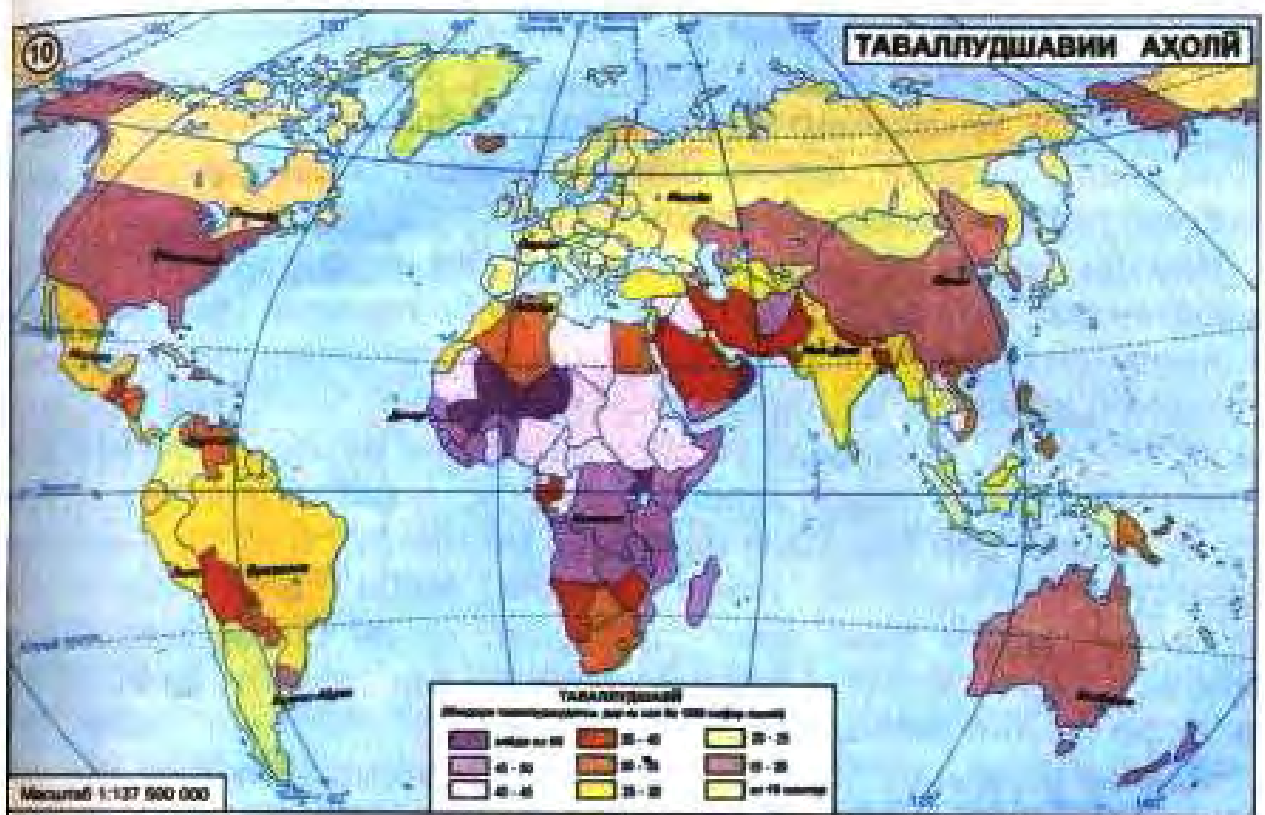
Афзоиши аҳоли дар Марҳалаҳои таърихӣ чӣ гуна дигаргун шудааст? Оё барои пешгирии афзоиши суръатноки аҳоли имконият ҳаст?

Аҳоли қувваи асосии истеҳсолкунандаи ҷамъият буда, бе мавҷудияту иштироки он дар ҷараёни меҳнат ва истеҳсолот, тараққиёти илму техника ғайри имкон аст. Дар баробари ин аҳоли истеъмолкунандаи асосии маҳсулоти саноат, соҳаи кишоварзӣ ва истифодабарандаи воситаҳои нақлиёту намудҳои мухталифи хизматрасонӣ мебошад. Аз ин сабаб шумораи аҳоли яке аз омилҳои муҳимми тараққиёти ҳар як мамлакат ва умуман тамоми ҷамъияти инсонист. Афзоиши аҳоли ба вазъияти таҷдидшавии он вобаста аст.

Таҷдидкунии аҳоли (афзоиши табиӣ аҳоли) гуфта, ҳамаи ҳолатҳои тавлид, фавт ва афзоиши доимии онро меноманд, ки тавассути онҳо доимо азнавбарқароршавӣ ва ивазшавии насли инсон ба вуҷуд меояд.

Ҳолати тавлиду фавт вазъи ҳаракати табиӣ аҳолиро нишон медиҳад ва фарқи байни онҳоро афзоиши табиӣ аҳоли меноманд.

Дараҷаи тавлиду фавт дар мамлакатҳои ҷаҳон ҳар хел буда, онҳо асосан ба шароитҳои иҷтимоӣ-иқтисодии ҳаёти одамон вобастагӣ

Расми 4. Тағлиду фавти аҳоли

доранд. Дараҷаи тавлид ба таркиби иҷтимоӣ-иқтисодии ҷамъият, шароити зиндагии одамон, дараҷаи ғавт ва шароити моддии ҳаёти онҳо (хӯрок, шароитҳои санитарӣ-гигиенӣ, меҳнат, маишат, дараҷаи тараққи нигордории тандурустӣ) вобастаанд. Инро ба инобат гирифта, таҷдиди аҳолиро ба ду намуд ҷудо кардаанд.

Намуди якум ба мамлакатҳои тараққикарда алоқаманд буда, ба онҳо нишондиҳандаи нисбатан ками тавлид, ғавт ва афзоиши табиӣ хос аст. Дар баъзеи ин мамлакатҳо тақрористехсолшавии васеъ нигоҳ дошта шудааст. Дар ин намуд афзоиши табиӣ одатан ба ҳар 1000 кас 5–10 нафарро ташкил медиҳад.

Намуди дуюми афзоиш: тавлиди зиёд ва аз ҳад зиёд ва ғавти нисбатан кам. Ин намуд ба мамлакатҳои рӯ ба тараққи Осиё, Африка ва Америкои Лотинӣ хос аст ва сабабҳои гуногун дорад: дараҷаи паст инкишофи иқтисодӣ, бартарии соҳаи кишоварзии бештар ба меҳнати дастӣ асосёфта, камсаводӣ ва риоя накардани меъёрҳои санитарияу гигиенӣ дар байни аксари аҳоли, никоҳи бармаҳал ва бартарии урфу одатҳои динӣ. Дар баробари ин аксари мамлакатҳои рӯ ба инкишоф тавассути беҳтаркунии хизматрасонии тиббӣ солҳои охир ба пасткунии ҳолати ғавт ноил гардиданд, ки ин боиси зиёдшавии афзоиши табиӣ гардид. Афзоиши табиӣ ба ҳар 1000 кас аз 20 то 30 нафарро ташкил медиҳад.

Миёнаи солҳои 80 асри XX аз рӯи нишондиҳандаи тавлид (54 нафар ба ҳар 1000 кас) ва афзоиши табиӣ (40 кас ба ҳар 1000 нафар) дар ҷаҳон Кения дар ҷои аввал буд. Чунин суръати баланди афзоиш аҳолии мамлакатро дар тӯли 17 сол дучанд мекунад. Ҳол он ки барои дучандшавии аҳоли дар Англия 360 сол лозим мебуд.

Айни замон 9/10 қисми афзоиши аҳолии ҷаҳон ба ҳиссаи мамлакатҳои рӯ ба инкишоф рост меояд.

Афзоиши аҳоли. Маълумотҳо нишон медиҳанд, ки 35–40 ҳазор сол қабл аз ин аҳолии кураи Замин қариб 1 млн нафар будааст. Аз он давр ин ҷониб шумораи одамизод ҳазор бор афзудааст. Соли 1900 аҳолии Сайёра 1,6 млрд, соли 1960 – 3 млрд нафар буд. Моҳи июни соли 1987 писарчаи дар Югославия тавлидшуда шумораи аҳолии ҷаҳонро ба 5 млрд расонид. Ҳоло миқдори аҳолии ҷаҳон аз 6 млрд нафар гузаштааст.

Дар таърихи демографӣ ду давраро ҷудо кардаанд. Давраи аввалро тамаддуни аграрӣ номидаанд, ки ба он афзоиши пастӣ аҳоли хос аст. Тавлиду ғавт хеле зиёд буданд. Ин давра то нимаи дуюми асри XVII давом намуд.

Ба давраи дуюми инкишофи демографӣ афзоиши баланди табиӣ аҳоли хос аст.

Суръати аз ҳама баланду бемисли афзоиши аҳоли аз ибтидои солҳои 60 асри XX оғоз ёфт, ки он қариб 20% ро ташкил менамуд.

СУРЪАТИ СОЛОНАИ АФЗОИШИ АҲОЛӢ

(ба ҳисоби %)

Солҳо	Дунё	Мамлакатҳои мутараққӣ	Мамлакатҳои рӯ ба инкишоф
1960–1965	20	9	25
1975–1980	17	6	20
2000	15	5	18
2025 (пешгӯӣ)	9	3	11

Агар дар нимаи аввали асри ХХ афзоиши мутлақи солонаи аҳолии дунё 10–15 млн нафар, дар миёнаи аср 40–50 млн нафарро ташкил дода бошад, пас дар охири асри ХХ ба 70–80 млн нафар расидааст.

Чунин афзоиши суръатноки аҳолиро, ки боиси пайдоиши пешгӯиҳои воҳиманоки зиёднуфусшавии кураи Замин гардид, "таркиши демографӣ" номидаанд. Сабабҳои асосии он натиҷаи якбора пастшавии дараҷаи фавт дар тамоми гурӯҳҳои синну сол, дар як дараҷа истодан ё камшавии на он қадар назарраси тавлидшавӣ мебошанд.

Дар айни замон дар дунё тамоли пастшавии суръати афзоиши аҳоли мушоҳида карда мешавад. Вале мамлакатҳои ҳастанд, ки дар онҳо вазъияти демографиашон номусоид гардида, боиси тезу тундшавии вазъи иҷтимоии одамон шудааст.

Расми 5. Афзоиши табиӣ аҳоли

СИЁСАТИ ДЕМОГРАФӢ

Дар замони ҳозира аксари мамлакатҳои ҷаҳон кӯшиш доранд, ки вазъи демографии худро танзим намоянд. Бо ҳамин мақсад онҳо сиёсати давлатии демографӣ мегузаронанд. Сиёсати демографӣ инсохти чорабиниҳои маъмурӣ, иқтисодӣ, ташвиқотӣ ва ғайраҳо мебошанд, ки бо ёрии онҳо давлат ба ҳаракати табиии аҳоли, қабл аз ҳама, ба вазъи демографии мамлакати худ таъсир мерасонанд. Фаҳмост, ки ҳадафи сиёсати демографӣ қабл аз ҳама ба вазъи демографии мамлакат вобаста аст.

Дар мамлакатҳои намуди якуми таҷдидшавии аҳоли сиёсати демографӣ ба зиёдкунии тавлидшавию афзоиши табиӣ нигаронида шудааст. Дар мамлакатҳои тараққикарда ин сиёсат бештар дар Фаронса ва Ҷопон гузаронида мешавад.

Аксари мамлакатҳои рӯ ба инкишоф даҳсолаҳои охир ба гузаронидани сиёсати демографӣ шурӯъ намуданд, ки ҳадафи он кам кардани тавлиду афзоиши табиӣ аҳоли аст. Ва дар ин бора давлатҳои Чину Ҳиндустон кӯшиши зиёд ба харҷ додаанд.

Масалан, Ҳиндустон аввалин шуда, соли 1951 барномаи миллии банақшагирии оиларо ба сифати сиёсати расмӣ давлатӣ қабул намуд. Тавассути болобардории синну соли ақди никоҳӣ, ташвиқотҳо оид ба доштани фарзанд иборат аз чор кас ва ғайраҳо тавлиду афзоиши табиӣ аҳоли кам шуд. Бо вуҷуди ин ҳоло қариб 1/5 ҳиссаи навтавлидшудагони дунё кӯдакони ҳиндӣ мебошанд.

Дар Конститутсияи Чин навишта шудааст, ки оила бояд нақшаи тавлидкунӣ дошта бошад. Кумитаи банақшагирии тавлидкунӣ таъсис

Расми 6. Таркиби ҷинсии аҳоли

дода шуда, мӯҳлати дери ақди никоҳ муқаррар карда шудааст. Ақди никоҳ дар даври таҳсил дар мактаби олий манъ аст. Шиори асосии сиёсати демографии давлат: "Як оила – як фарзанд" аст. Ба амалбарории ин сиёсат натиҷаи назаррас дод.

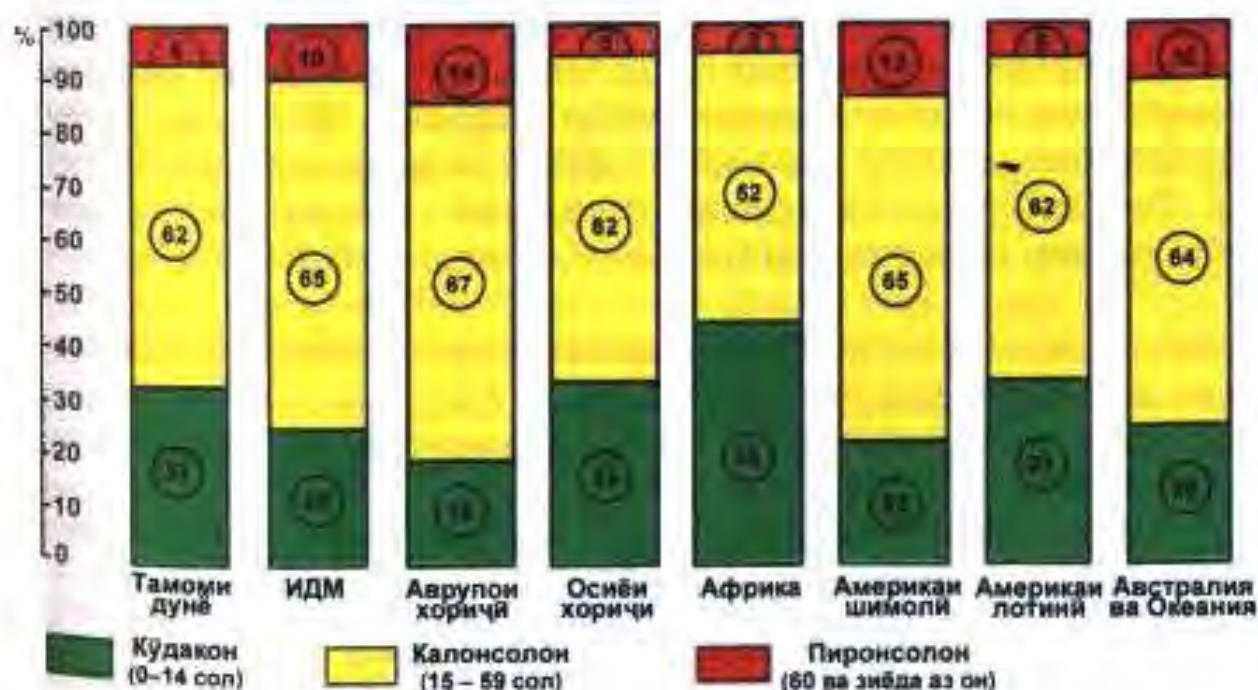
ҲАЙАТИ ҚИНСӢ ВА СИННУ СОЛИИ АҲОЛӢ

Дар дунё тавлиди писарҳо нисбат ба духтарон зиёдтаранд. Ба ҳисоби миёна ба ҳар 100 нафар духтарон тақрибан 104–107 нафар писар рӯст меояд. Мушоҳида шудааст, ки дар синни 15-солағӣ шумораи писарону духтарон баробар мешавад. Вале дар гуруҳҳои минбаъдаи синнусолӣ ташкилҳои ҳайати қинсӣ дар мамлакатҳои ҷаҳон ҳар хел ба амал меояд.

Тақрибан дар нисфи мамлакатҳои ҷаҳон шумораи занҳо нисбат ба мардҳо зиёд аст. Ин аз он сабаб аст, ки давомнокии умри занҳо нисбат ба умри мардҳо 5–8 сол бештар аст.

Дар баъзе мамлакатҳо зиёд будани шумораи занҳо ба талафҳои мардон дар Ҷанги якуми ҷаҳон алоқаманд аст. Вале баробари ба ҳаёт воридшавии насли нав фарқият дар шумораи марду занҳо тадриҷан кам мешавад.

Зиёд будани шумораи мардҳо нисбат ба шумораи занҳо дар мамлакатҳои ҷой дорад, ки дар он ҷо мавқеи занҳо таърихан аз нигоҳи иқтисодӣ ва иҷтимоӣ (никоҳи бармаҳал, серфарзандӣ дар шароити қашшоқӣ) паст буд ва мардони зиёде баҳри суроғи кор ба ин мамлакатҳо меомаданд. Зиёд будани шумораи мардон нисбат ба

Расми 7. Таркиби синнусолии аҳолии ҷаҳон

занҳо аз ҳама беш дар Чину Ҳиндустон ба назар мерасад. Агар аз ҳисоби умумичаҳонӣ ин ду мамлакат берун карда шаванд, он гоҳ дар дунё шумораи занҳо бештар мешаванд.

Ҳайати синнусолӣ. Дар замони ҳозира олимон дар хусуси ҷавонӣ, камолот (ба балоғатрасӣ) ва пириӣ демографӣ суҳан меронанд. Мансуб будани ин ё он мамлакат ба ин ҳолатҳои мавҷудияти ҷомеа ба нишондиҳандаҳои тавлиду фавт ва афзоиши табиӣ аҳоли вобаста мебошад. Барои ҳамин ҳам намудҳои асосии ҳолати синну соли аҳоли ба намудҳои такрортавлидшавии он мувофиқат доранд.

Дар мамлакатҳои тараққикарда ҳиссаи кӯдакон ба ҳисоби миёна 23%, калонсолон 15%, дар мамлакатҳои рӯ ба инкишоф бошад, кӯдакон 43%, калонсолон 6%-ро ташкил менамояд. Ташаккули захираҳои меҳнати маҳз ба таносуби ҳамин гурӯҳҳо вобаста мебошад. Захираҳои меҳнати гуфта, қисми аҳолии қобилияти меҳнати доштаро мегӯянд.

Аснои муайянкунии захираҳои меҳнати – қисми қобилияти меҳнаткунӣ доштаи аҳоли ва синну сол ченаки асосӣ мебошад. Дараҷаи ба истеҳсолот ҷалбкунӣ захираҳои меҳнатиро нишондиҳандаи аҳолии аз ҷиҳати иқтисодӣ фаъол (ҳамон қисми захираҳои меҳнати, ки айни ҳол дар истеҳсолоти моддӣ соҳаҳои ғайри истеҳсолӣ иштирок дорад) муайян мекунад. Шумораи қисми аз ҷиҳати иқтисодӣ фаъоли аҳолии тамоми дунё аз 2 млрд нафар бештар аст.

Фарқиати байни мавҷудияти захираҳои меҳнати ва истифодаи намуди онҳо дар мамлакатҳои ҷаҳон ниҳоят калон аст. Мамлакатҳои намуди яқуми афзоиши аҳоли аз норасоии захираҳои меҳнати ва намуди дуҷуми он бошад, аз зиёд будани онҳо ташвиш мекашанд.

Дар шароити имрӯза дар баробари шумора "сифати" захираҳои меҳнати низ аҳамияти калон пайдо кардааст. Мафҳуми "сифат" шароити ҳаёт ва ҳӯрок, саломатӣ, қобилияти дарккунӣ навигариҳоро дар бар мегирад. Дараҷаи маълумотнокӣ, маълумотҳои умумию касбӣ низ яке аз аломатҳои муҳимми сифатнокӣ мебошанд.

Савол ва супориш

1. Омилҳои асосии ба афзоиши табиӣ аҳоли таъсиркунандаро шарҳ диҳед.
2. Дар мамлақати шумо кадом намуди таҷдидшавии аҳоли ҷой дорад? Сабабҳои баён кунед.
3. Мазмуни мафҳумҳои "таркиши демографӣ" ва "сиёсати демографӣ"-ро гушод.
4. Тафовути самти сиёсати демографӣ дар мамлакатҳои алоҳида дар чист? Ақидаи шумо оид ба гузаронидани сиёсати демографӣ чӣ гуна аст? Оё ин сиёсат ҳуқуқи шахсро намекоҳонад?

Худатонро санҷед

1. Кадом аломатҳо ба намудҳои 1 ва 2-юми таҷдиди аҳолии хосанд?
2. Сабаби бо як забон гуфтугӯӣ қардани халқҳои дар қисмҳои гуногуни дунё зиндагӣ мекардагиро дар чӣ меодонед?
3. Сабаби дар мамлакатҳои мутараққӣ паст ва дар мамлакатҳои рӯ ба инкишоф баланд будани таҷдиди аҳолии дар ҷист?
4. Суръати баланд афзудани аҳолии ҷаҳон ба тараққи тамаддуни ҷаҳонӣ чӣ вобастагӣ дорад?
5. Дар кадом ҳолат будани таҷдиди аҳолии кишвари шумо ба чӣ вобаста аст?

Аз нигоҳи шумо

Оё мўҳлати барвакти аҳди никоҳ ба таҷдиди аҳолии таъсир мерасонад? Оқибатҳои мусбӣю манфии он чӣ гунаанд?

ҲАЙАТИ СИНФӢ, МИЛЛӢ ВА НАЖОДӢ

Аз рӯи кадом нишонаҳо тақсимооти наҷодҳо ба амал бароварда мешавад? Кадом гурӯҳи забонҳо дар сайёраи мо бештар паҳн гардидаанд? Сабаби паҳншавии забонҳои англисӣ ва испанӣ дар тамоми дунё дар ҷист?

Ҳайати синфии аҳолиро сохти ҷамъиятӣ муайян мекунад. Дар мамлакатҳои тараққикарда дар ҳаёти сиёсӣю иқтисодӣ мавқеи ҳақиқунандаро буржуазияи калон мебозад, аммо он ҳиссаи ками аҳолиро ташкил медиҳад. Қисми зиёди аҳолии қобили меҳнатро (4/5 ҷаг) ин мамлакатҳо коргарони кироя ташкил менамоянд. Дар мамлакатҳои рӯ ба инкишофи Осиё, Африка ва Америкои Лотинӣ шумораи коргарони кироя нисбатан кам буда, қисми зиёди аҳолиро синфи деҳқон ташкил медиҳад. Қисми начандон нуфузноки онро буржуазияи миллӣ ва заминдорони калон ташкил менамоянд. Дар ҳар ду гурӯҳи мамлакатҳо зиёиёну хизматчиён мавҷуданд.

Ҳайати наҷодӣ. Аз курси ибтидоии география ба шумо маълум аст, ки аҳли башарро бо се наҷоди асосӣ: аврупоӣ, муғулӣ ва зангӣ ҷудо кардаанд. Баъзе олимони наҷоди чорумро низ ҷудо карда, онро наҷоди австралоидӣ номидаанд. Намояндагони камшумори он дар ҷанубу шарқии Осиё, Океания ва Австралия зиндагӣ мекунанд.

Аҳолии дунё асосан мансуби ин се наҷод мебошанд. Намояндаи онҳо 70% тамоми аҳолии сайёраро ташкил медиҳанду 30 фоизи бозимондаро гурӯҳҳои наҷоди омехта ва мобайнӣ мисли ҳабашҳо, малагайсҳо, полинезисҳо, меланезисҳо ва ғайра ташкил менамоянд.

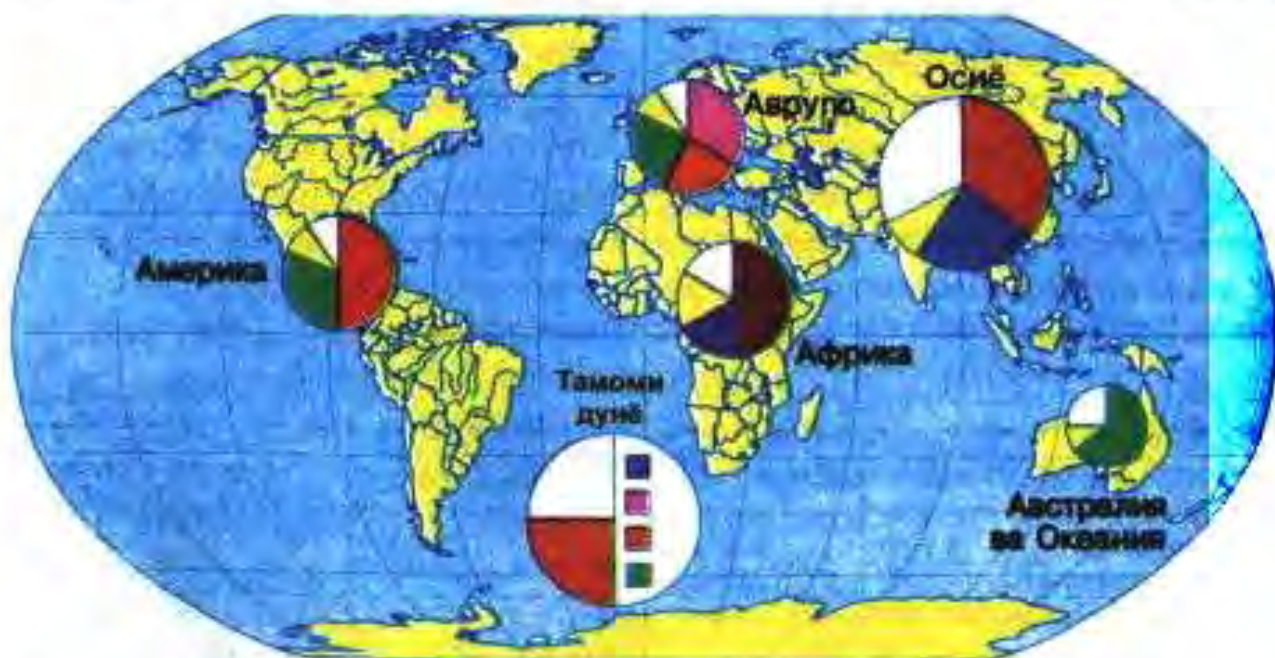
Намояндагони гурӯҳи наҷоди омехта бештар дар Америко (тавассути омехташавии аврупоиёни муҳочир ва ҳиндуҳои маҳаллӣ, зангиҳои аз Африка омада) зиндагӣ мекунад.

Ҳайати миллӣ (этникӣ). Аҳолии ҷаҳон аз гурӯҳҳои зиёди этникӣ иборат (беш аз се ҳазор) буда, он натиҷаи ҳолати таърихан дуру дароз аст. Дараҷаи поёни ин умумият қабила, миёнааш халқият ва олиаш миллат мебошад. Аз чунин миқдори зиёди халқҳо аксарияташон камшумор буда, 18-тои халқҳои бузург (чиниҳо, ҳиндустониҳо, америкоиҳои ИМА, русҳо, банғолаҳо, ҷопонҳо, бразилиҳо, итолиёвиҳо, бикарсҳо, олмониҳо ва дигарҳо) ҳар кадоме аз 50 млн нафар зиёданду аз нисф зиёди аҳолии ҷаҳонро ташкил менамоянд.

Халқҳои дунёро аз рӯи шумора ва забонҳо тасниф кардаанд.

Тасниф аз рӯи шумора ва фарқияти калони байни онҳо шаҳодат медиҳад, яъне чиниҳо аз 1,3 млрд зиёданду қабилаи веддҳо ҳамагӣ – 1 ҳазор нафар. Қисми асосии аҳолии кураи Замин халқҳои сершумор буда, ҳиссаи садҳо халқҳои камшумор ҳамагӣ якчанд фоизи аҳолии дунёро ташкил додаанд.

Асоси таснифи халқҳоро аз рӯи забон ва ҳеш будани онҳо ташкил медиҳад. Ҳамаи забонҳо дар оилаи забонӣ муттаҳиданду онҳо дар навбати худ ба гурӯҳҳои забонҳо тақсим мешаванд. Оилаи халқҳои аз ҳама сершумор аврупоӣ, чину-тибетӣ, малайӣ-полинезӣ, дравидӣ, самито-хамитӣ, банту, олтой мебошанд. Ба забони оилаи ҳинду-аврупоӣ 150 халқ гуфтугӯӣ мекунад. Онҳо ба 11 гурӯҳи забонҳо мансубанд ва дар тамоми қисмҳои дунё зиндагӣ доранд. Дар Аврупо ва Америко 95% аҳоли ба забони ин оила гуфтугӯӣ мекунад.

Расми 8. Шумора ва таркиби аҳолии наҳияҳои ҷаҳон аз нигоҳи оилаи забони ва гурӯҳи

Ба забони оилаи чину тибетӣ беш аз 1 млрд нафар одамон гуфтугӯӣ мекунанд ва асосан чиниҳоянд.

Агар ҳудуди миллӣ (этникӣ) бо ҳудуди сиёсӣ мувофиқ ояд, давлати миллӣ ташкил меёбад, ки ин ҳолат дар Аврупо, Америкои Лотинӣ, Австралия, Океания ва Шарқи Наздик хубтар мушоҳида мегардад. Давлатҳои думиллата (Белгия, Канада ва ғайра) ва бисёрмиллата (Ҳиндустон, ИМА, Россия, Испания ва ғайра) низ мавҷуд буда, онҳо соҳти федеративии маъмури-худудӣ доранд.

МАСЪАЛАҲОИ МИЛЛӢ ВА ҲАЛЛИ ОНҲО

Дар мамлакатҳои ду ва бисёрмиллатии ҷаҳон ҳоло ҳам муаммои муносибатҳои миллӣ вуҷуд дорад. Ҳодисаи миллатчиғӣ, дискриминатсия (пасткунии ҳуқуқи гурӯҳи одамон бо сабаби ба ин ва ё он наҷод, дин ва миллати дигар мансуб будан)-и наҷодӣ аз байн нарафтаанд. Ин боиси пайдоиши зиддиятҳо ва муноқишаҳои дохили мамлакатҳо мегардад. Дар миёнаи солҳои 70-уми асри XX дар баъзе мамлакатҳои тараққикарда (Британияи Кабир, Канада, Белгия, Испания) масъалаи миллӣ тезу тунд гардид. Дар Канада ду миллати асосӣ – англо-канадҳо ва фаронса-канадҳо, ки забони давлатиашон англисӣю фаронсавист, зиндагӣ мекунанд. Англо-канадагиҳо сатҳи баланди иҷтимоӣ доранд ва дар иқтисодиёт мавқеи асосиро ишғол мекунанд, ки ин бисёр вақт боиси тезу тундшавии муносибатҳои миллӣ мегардад. Фаронса-канадагиҳо, ки дар ноҳияи Квебек зиндагӣ мекунанд, шиори "Квебеки мустақил"-ро ба миён гузоштаанд, ки маънояш ташкил додани давлати мустақили фаронса-канадагист.

Расми 9. Ҳаёати миллӣи аҳолӣ

Дар Ҷумҳурии Ҷануби Африка давлати ақаллияти сафедпӯстон сиёсати апартеидӣ (маҳрумкунӣ ё маҳдудкунии ҳуқуқи сиёсӣ, иқтисодӣ ва шахрвандии гурӯҳи аҳоли то ба ҷудокунии ҳудудӣ дар ҷои махсус) мегузаронад. Барои аҳолии беш аз 20 млн нафараи африқоӣ фақат 13% қаламрави мамлакат ҷудо карда шудаасту халос.

Дар мамлакатҳои рӯ ба инкишоф низ зиддиятҳои байниқабилавӣ халқиятҳо, миллатҳо вучуд доранд.

Таъмин намудани тараққиёти озодона ва баробарҳуқуқонаи тамоми миллатҳо ва халқиятҳо яке аз вазифаҳои хайрхоҳи башарият мебошад. Зеро ҳоло ҳам дар дунё нуқтаҳои "тафсон" ба вучуд омада меистанд, ки онҳо сабабҳои миллӣ ва ноҳиявӣ доранд. Задухӯрдҳои байни давлати Исроил ва фаластинҳо, баромадҳои баскҳо дар Испания, турку юнониҳо дар Кипр, задухӯрдҳо дар Югославия ва ғайраҳо аз ҳамин қабиланд.

Савол ва супориш

1. Асоси фарқияти наҷодҳо дар чист?
2. Омилҳои пайдоиши ин фарқиятҳо кадомҳоянд?
3. Умумияти этникӣ чист?
4. Аз рӯи маълумотҳои матбуоти даврагӣ ба зиддиятҳои миллӣ мисол оварда, сабабҳои онҳоро шарҳ диҳед. Роҳҳои ҳалли онҳо кадоманд?
5. Асоси таснифи халқҳои ҷаҳон дар чист?
6. Миллатҳои сершумори дунё кадомҳоянд?

Ба ақидани шумо

Оё алоқа байни шароити табиӣ ва пайдоиши наҷодҳо вучуд дорад?

Оё пайдоиши муноқишаҳои миллию ноҳиявӣ имрӯзро ба тараққиёти тамаддун алоқаманд кардан мумкин аст?

Ба ақидани шумо вазифаҳои наҷибонаи инсоният дар кори барҳам додани муноқишаҳо дар чист?

ҲАЙАТИ ДИНӢ

Дар шароити имрӯза дин ба шуури одамон таъсири зиёде дорад. Вобаста ба паҳншавӣ ва мавқеи динҳо онҳоро ба динҳои ҷаҳонӣ ва миллӣ ҷудо кардаанд. Имрӯз дар дунё се дини ҷаҳонӣ – насронӣ, ислом ва буддӣ вучуд доранд. Аз ҳама паҳншудагаринашон дини насронист, ки беш аз 1 млрд нафар аҳолии дунё ба вай эътиқод

дорад. Таъсири он дар мамлакатҳои Аврупо, Америко, Австралия зиёд аст. Эътиқодмандони ин дин дар Осиёю Африка низ ҳастанд. Шохаҳои дини насронӣ: православӣ, протестанӣ, католикӣ буда, онҳо мувофиқан дар Юнон, Австралия ва Америкои Лотинӣ ҳукмронанд.

Дини дигари ҷаҳонӣ – ислом (мусулмонӣ) буда, дар Осиё, Африка (Арабистони Саудӣ), Туркия, Эрону Ироқ, Афғонистону Покистон, Алҷазоир, Банғоладеш, Марокко, Миср ва ғайра, Осиёи Миёнаю Қазоқистон, Тотористону Бошқирдистон, Индонезия паҳн шудааст. Шумораи умумии мусулмонони дунё қариб 1 млрд аст.

"Ғаҳвора"-и дини ислом шаҳрҳои Маккаю Мадина буда, ин дин ду шакл дорад: суннӣ ва шиа. Сунниҳо аксариятро ташкил дода, шиаҳо асосан дар Эрону Ироқ маскан гирифтаанд.

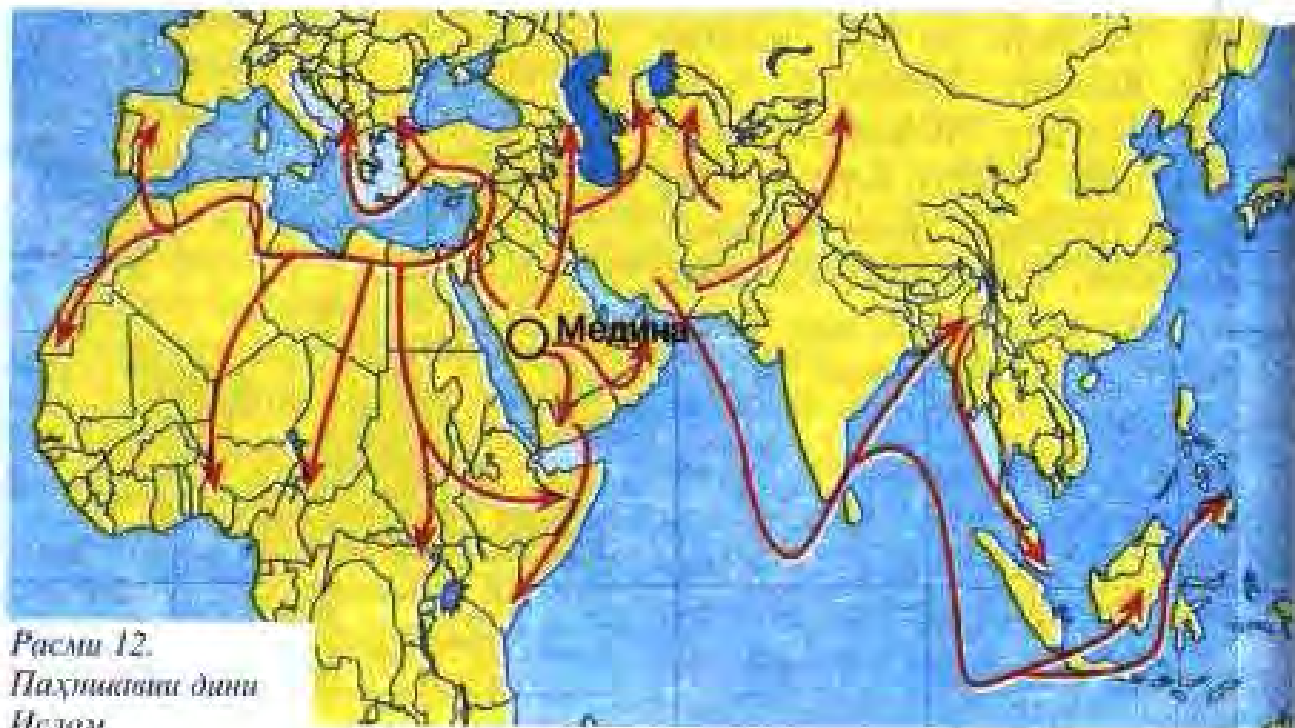
Имрӯз ҳам дини ислом қисми таркибии тарзи ҳаёти халқҳои машриқзамин буда, аксари мамлакатҳо дар Конститутсияи худ онро дини давлатӣ доништаанд ва баъзе хизмҳои сиёсӣ дар барномаҳои ҳуҷҷатиҳои худ онро сармашқ кардаанд.

Расми 10. Паҳншавии дини Буддой

Расми 11. Паҳншавии дини насронӣ

Расми 12.
Паҳншавии дини
Ислом

Дини буддой аз нигоҳи географӣ маҳдуд буда, эътиқодмандони он дар Непал, Мянма, қисман дар Ҳиндустон, Шри-Ланка, Чин, Муғулистон мебошанд. Шумораи умумии буддоиҳо қариб 300 млн нафаранд.

Ба динҳои миллӣ индуизм, канфусианӣ, синтоизм, иудай мансуб буда, дар Ҳиндустону Чин, Чолону Исроил ва дигар мамлакатҳо амал мекунанд. Дар маҳалҳои қафомондаву дурдасти Африкаи Тропикӣ, Осиё ва Америкои Лотинӣ намуди эътиқодҳои маҳаллӣ боқӣ мондаанд, онҳо объектҳои табиӣ ва рӯҳиро мепарастанд.

ДИН ВА ТАМАДДУНИ ҶАҶОНӢ

Чи тавре ки дидем аксари аҳолии сайёра динпарастанд. Онҳо дар ҳалли бисёр масъалаҳои ҷаҳонӣ саҳмгузоранд. Махсусан вақте ки суҳан аз боби муҳофизати сулҳ, яроқпартоӣ ва ҳифзи муҳити атроф меравад. Мавқеи дин дар инкишофу бойгардонии худшиносии миллӣ, ҳифзи боигарӣҳои умумибашарӣ назаррас аст. Дониستاني мансубияти динии аҳоли ба дурустфаҳмии хусусиятҳои географияи иқтисодию иҷтимоии ноҳияҳои ҷудоғонаи дунё ёрӣ мерасонад. Анъанаҳои динӣ, алахусус дини ислом дар речаи такрористеҳсолшавии аҳоли, дараҷаи шугли меҳнати занон ифодаи худро меёбанд.

Ҳамин тавр, географияи динҳои ҷаҳон ҷараёнҳои мураккаби азхудкунии сайёра, тараққиӣ маданияти маънавии инсониятро ифода мекунад.

Савол ва супориш

1. Кадоме аз динҳо паҳншудатарин аст?
2. Кадом дин дар давлати шумо таъсири асосӣ дорад? Динҳои дигар чӣ?
3. Таъсири динҳо дар фаъолияти хоҷагию иҷтимоии одамон дар чӣ ифода меебад? Аз рӯи маълумотҳои иловагӣ ва даврагӣ вазъи таъсири динҳои ҷаҳониرو дар шароити имрӯза шарҳ диҳед.

Худатонро санҷед

1. Динҳои ҷаҳонӣ ба рафтори одамон таъсир доранд ё не?
2. Географияи динҳоро доништан чӣ ғоида дорад?
3. Дин ба сиёсати давлат таъсир мерасонад ё не? Дар соҳаи истеҳсолоти неъматҳои моддӣ чӣ?

Ба фикри шумо

Чаро ҳиссиёти эътиқодмандии одамонро ҳурмат кардан лозим аст?

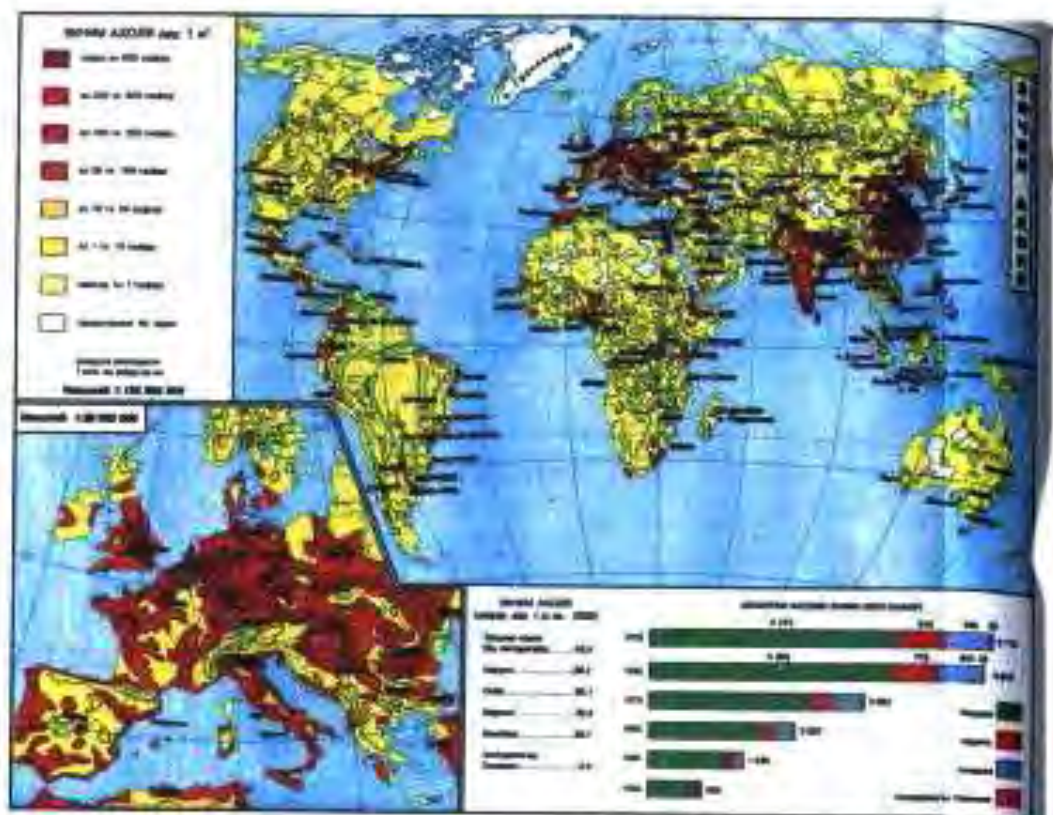
Ба фикри шумо чаро бутпарастиро динҳои ҷаҳон тадричан танг карда бароварданд.

ҶОЙГИРШАВИИ АҲОЛӢ

Кадам омилҳо сабаби асосии паҳншавии аҳоли дар қураи Замин гардидааст? Дар кадом давлат ва ноҳияҳо зичии зиёди аҳоли ба назар мерасад?

Ҷойгиршавӣ ва зичии аҳоли. Аҳолии ҷаҳон дар сатҳи хушкӣ хеле нобаробар ҷойгир шудааст. Қариб 70% он дар 7% қаламрави Замин, қариб 80% дар нимқураи Шарқӣ ва камтар аз ин дар нимқураи Ғарбӣ ҷойгир буда, аҳолии нимқураи Шимолӣ нисбат ба Ҷанубӣ (фақат 10%) зиёдтар аст. Қисми зиёди аҳоли дар минтақаҳои иқлимии муътадил, субтропикию субэкваторӣ дар баландҳои то 500 м аз сатҳи баҳр маскан гирифтаанд. Қариб нисфи сатҳи хушкӣ маскунгоҳ (ба ҳисоби миёна) дар як км² 25 нафар аҳоли дорад. Зичии аҳолии Замин (дар ҳар км²) ба ҳисоби миёна беш аз 45 нафарро ташкил мекунад. Майдони тамоми аҳоли 15% сатҳи хушкӣро ташкил медиҳад.

Ба ҷойгиршавии аҳоли бешубҳа муҳити географӣ таъсир мерасонад. Вале аҳамияти онро аз будаи зиёд нишон додан норавост. Зеро ҷойгиршавии аҳолиро, қабл аз ҳама ҷойгиршавии истеҳсолот муайян мекунад. Баробари тараққиҳои истеҳсолот таъсири омилҳои табиӣ султан гардида, мавқеи шароитҳои иҷтимоию иқтисодӣ

Расми 13.
Зичии аҳоли

баланд мешавад. Дар ҷойгиршавии аҳоли омили демографӣ низ таъсир мерасонад. Дараҷаи баланд ва ё пасти афзоиши табиӣи аҳоли аз қабилӣ он омилҳоянд.

Аз сабаби он, ки афзоиши табиӣи аҳоли дар қисматҳои рӯи Замин гуногун аст, ҷойгиршавии он низ дар қитъаю мамлакатҳои дунё тафотути калон дорад. Масалан, зичии аҳоли дар Аврупо ва Осиё аз зичии ҳисоби миёнаи дунё қариб се баробар беш аст, дар шимолу ҷануби Америко ду баробар ва дар Австралияю Океания 10 баробар кам. Мамлақати аз ҳама зичаҳолии ҷаҳон Банғоладеш аст, ки дар 1 км² масоҳаташ 700 нафар рост меояд. Ҷойҳои аз ҳама зичаҳолии дунёи имрӯза ноҳияҳои шарқи осӣғӣ (Чин, Чопон, Корея) мебошанд, ки дар он ҷо беш аз 1,3 млрд аҳоли истиқомат мекунад. Дар ҷои дуввум ноҳияи ҷануби осӣғӣ – Ҳиндустон, Банғоладеш, Шри-Ланка (қариб 1 млрд), баъд ҷанубу шарқӣ – Индонезия, Малайзия, Таиланду Филиппинҳо (қариб 400 млн), ноҳияҳои соҳили Атлантикаи Аврупо ишғол менамоянд.

АҲОЛИИ ШАҲР ВА ДЕҲОТ

Пайдоиши шаҳрҳо таърихи қадима дорад. Онҳо маркази маъмурӣ, савдо, ҳунармандӣ ва мудофияи ҳарбӣ буданд. Баробари тараққиӣи индустрияи калони мошинӣ, нақлиёт ва бозори ҷаҳонӣ дар онҳо соҳаҳои саноат ҷамъ оварда мешуду бисёриашон ба маркази маъмурӣ, нақлиёту савдо ва муомилот табдил меёфтанд. Дар асри XX вазифаи

шаҳрҳо боз ҳам мураккаб шудан гирифт. Мавқеи онҳо ҳамчун марказҳои маъмурию маданий афзуд. Тараққи соҳаҳои ғайри истеҳсоли мавқеи шаҳрҳо хеле боло намуд.

Шаҳрҳои имрӯза одатан бисервазифаанд. Вале шаҳрҳои яквзифа низ мавҷуданд ва онҳо асосан шаҳри саноатӣ, бандарӣ, илмию курортӣ ва ҳатто пойтахтӣ мебошанд.

Дар замони ҳозира ҷойгиршавии аҳолиро географияи шаҳрҳо муайян мекунад миқдори онҳо даҳҳо ҳазор аст. Ибтидои асри XX дар дунё 300

шаҳр, охири солҳои 80–2,5 ҳазор шаҳри калон мавҷуд буданду дар онҳо мувофиқат 30% аҳолии ҷаҳон сокин буд. Дар байни ин шаҳрҳо бо ном шаҳрҳои "Миллионер"-ро фарқ мекунанд, ки аҳолии онҳо аз 1 млн нафар беш аст, миқдори "Миллионер"-ҳо ҳоло аз 360 гузаштааст, 30 шаҳри ҷаҳон аз 5 млн нафар аҳоли зиёд дорад.

Дар аксари мамлакатҳои тараққиқарда ҳиссаи аҳолии шаҳр 75–80% аст. Шаҳрҳо торафт ба маҳалҳои гирду атрофашон таъсири ҳамачониба мерасонанд.

Расми 14. Ҳиссаи аҳолии шаҳру деҳот дар мамлакатҳои алоҳидаи ҷаҳон

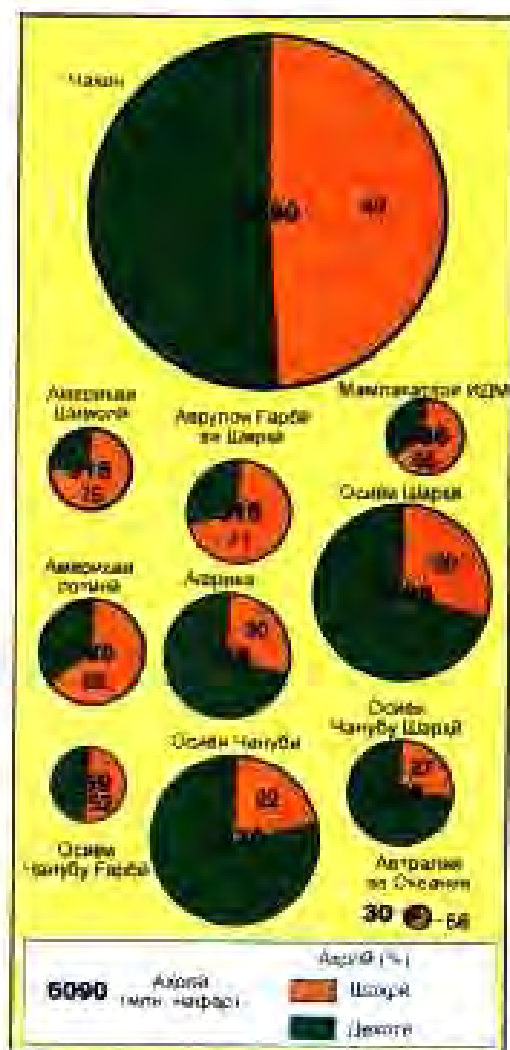
МАФҲУМИ УРБАНИЗАТСИЯ

Яке аз ҷараёнҳои муҳимми иҷтимоӣ-иқтисодии ҳозира урбанизатсия мебошад.

Урбанизатсия (калимаи латинӣ урб – шаҳр) афзоиши шаҳру аҳолии он, пурзӯршавии мавқеи вай, васеъ паҳншавии тарзи ҳаёти шаҳрӣ буда, ҳамчун ҷараёни умумиҷаҳонӣ се аломати умумӣ дорад ва онҳо ба аксари мамлакатҳо хосанд.

Аломати аввал афзоиши тезии аҳолии шаҳрҳо аст. Соли 1900 аҳолии шаҳрҳо қариб 14%, соли 1950 – 29%, соли 1990 – 46%, соли 2005 қариб нисфи аҳолии ҷаҳонро ташкил дод.

Аломати дуюм – ҷамъшавии аҳоли ва хоҷагии ҷаҳон дар шаҳрҳои калон, ки ба ин пешравии илму истеҳсолот сабаб шудаанд. Пайваста ба ин шаҳрҳои калон талаботи маънавии одамонро пурратар таъмин намуда, талаботи ҳархелагию фаровонии молу хизматрасониҳои мардумро беҳтар қонё мегардонанд.

Рисунг 15. Аҳолии шаҳрҳои деҳотиҳои ҷаҳон

Ҳоло ИМА-ро "мамлакати назди шаҳрӣ" номиданду дар он ҷойҳо 60% аҳолии агломератсия зиндагӣ мекунад. Аҳолии шаҳрҳои мамлакатҳои тараққикарда ҳоло умуман хеле кам меафзоянд.

Дар мамлакатҳои рӯ ба инкишоф ҳолати урбанизатсия босуръат аст. Аҳолии шаҳрҳо дар Америкаи Лотинӣ зиёд аст (2/3) дар Осиё – 27%.

Урбанизатсияи мамлакатҳои нефтдор хусусияти хос дорад. Дар ин мамлакатҳо шаҳрҳои ҳозиразамони дорои шароити хуби зиндагӣ ба вуҷуд омаданд. Аҳолии шаҳр дар Аморти муттаҳиди Араб (АМА) ба 90%, дар Қатар – 87%, дар Кувайт ба 90% расидааст.

Дар мамлакатҳои рӯ ба инкишоф дараҷаи урбанизатсия ба ҳисоби миёна 72%-ро ташкил медиҳад.

АҲОЛИИ ДЕҲОТ

Бо вуҷуди ба суръати тез афзудани шаҳрҳо ҳоло ҳам қариб нисфи аҳолии ҷаҳонро деҳотиён ташкил додаанд. Шумораи умумии деҳот 15–20 млн буда, онҳо аз ҷиҳати ҳаҷм, шакл, бартарии касби одамон, дараҷаи тараққиёт ва тахассуси хоҷагӣ тафовут доранд.

Ду шакли асосии сокиншавии деҳотӣ мавҷуд аст: гурӯҳӣ ва парокандагӣ.

Дар мамлакатҳои Аврупо, Ҷопон деҳоти калон ба шаҳракҳо ҳамроҳ шуда, шакли сокиншавии гурӯҳиро пайдо кардаанд. Ба ин шакл шаҳракҳои дачагӣ, хонаҳои махсуси берунишаҳрии одамони обрӯманд (виллаҳо), посёлкаҳои наздишаҳриро ҳамроҳ мекунанд. Аксари аҳолии деҳоти ин мамлакатҳо касби ғайридеҳотӣ доранд.

Шакли пароканда дар ИМА, Канада, Австралия, Зеландияи Нав паҳн шудаасту он дар намуди фермаҳо, шаҳракҳои наздишаҳрии дорой муассисаи ба гурӯҳи фермаҳо хизматрасон дошта мавҷуд аст. Аксари аҳолии онҳо дар кори ғайридеҳотӣ машғул аст (дар ИМА – 85%).

Дар мамлакатҳои рӯ ба инкишоф шаклҳои сокиншавӣ хеле мухталифанду ба шароитҳои табиӣ, таҳассус, дараҷаи камолоти хоҷагии қишлоқ вобастаанд. Деҳоти калон, бозорҳои марказии маҳаллӣ, дар ноҳияҳои плантатсиягӣ – шаҳракҳои ҳозиразамон зиёд буда, дар ноҳияҳои чорводорӣ шабакаи сокиншавӣ умуман вучуд надорад. Шакли омехтаи сокиншавиро низ дар ин мамлакатҳо дидан мумкин аст.

Ҳамин тавр, хусусияти асосии ҷойгиршавии аҳоли дар замони ҳозира тафовутнок будани он асту онро боҳамтаъсиррасонии чунин омилҳо муайян мекунад: табиӣ, таърихӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва ғайра. Ҳиссаи аҳолии шаҳру деҳот қариб баробар аст. Ҳолати урбанизатсия то ба пайдоиши агломератсия ва мегаполисҳо омада расидаасту идоракунии он яке аз масъалаҳои муҳимми ҳозиразамон гардидааст.

Савол ва супориш

1. Омилҳои асосии ба ҷойгиршавии аҳоли таъсиррасон кадоманд?
2. Дар кадом ноҳияҳои мамлакатҳои ҷаҳон аҳоли зиёдтар сохин шудааст? Сабабҳои зичаҳоли ё камаҳоли доштан кадомҳоянд?
3. Мавқеи шароитҳои табиӣ ва иҷтимоӣ-иқтисодӣ дар ҷойгиршавии аҳоли чӣ гунаанд?
4. Мафҳумҳои "агломератсия", "мегаполис" ва "субурбанизатсия"-ро шарҳ диҳед.
5. Вобаста ба афзудани шаҳрҳо чӣ гуна масъалаҳо ба миён омадаанд ва роҳҳои ҳалли онҳо кадомҳоянд?

Худатонро санҷед

1. Чаро нақши шароитҳои табиӣ дар ҷойгиркунии аҳоли тадриҷан суст ва роли шароитҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ зиёд мешаванд?
2. Сабаби мавҷудияти ноҳияҳои қафомондаи зичаҳолиро дар чӣ мебинед?

3. Чаро дар шаҳрҳои сараҳои мамлакатҳои рӯ ба тараққи зиддиятҳои иҷтимоӣ тезу тунданд?
4. Урбанизатсия аз деҳот ба шаҳр магар танҳо фоида меорад?

Ба ақидан шумо

Оё масъалаҳои ҳозираи шаҳрҳои сараҳои ҳалшаванда аст? Агар ҳа, пас ба кадом роҳҳо?

Ба фикри шумо пайдоиши мегалоплисҳо ба тараққиёти хоҷагӣ фоиданок аст ё зиёновар?

ҲИҶРАТИ (МИГРАТСИЯИ) БАЙНАЛХАЛҚИИ АҲОЛӢ

Ҳиҷрати аҳолиро ҳаракати механикии аҳоли ҳам меғоянду он сабабҳои мухталиф дорад. Сабабҳои асосиаш симои иқтисодӣ, сиёсӣ, динӣ ва ғайра мебошанд.

Ҳиҷрати аҳоли (калимаи юнонӣ *миграцио* – муҳоҷират) – ҷойивазкунии одамон, ки ба ивазкунии доимӣ, муваққатӣ ва мавсимии ҷои истиқоматашон вобастааст.

Ҳиҷрат дохилӣ ва берунӣ шуда метавонад. Ҳиҷрати дохилӣ ду ҳел аст: эмигрантсия (барои доимӣ ва ё мӯҳлати дароз зиндагӣ кардан аз мамлакати худ ба дигар ҷо рафтани одамон) ва иммигрантсия (омадани одамон ба мамлакати дигар баҳри истиқомати доимӣ ва ё ба мӯҳлати дароз).

Ҳиҷрати дохилӣ таърихан қадима буда, дар даврони капитализм авҷнок шудааст. Мақони асосии эмигрантсия Аврупои Ғарбӣ буд.

Расм 16.
Муҳоҷирати
аҳолии ҷаҳон дар
охирин асра XX

сабаби он муфлисшавии деҳқонону ҳунармандони хурд ва зиёдшавии бекорӣ буд. Тули солҳои 1815–1915 аз Аврупо ба дигар қисмҳои дунё 35–40 млн нафар одамон ҳиҷрат кардаанд. Аз ибтидои ҳиҷрат то Ҷанги якуми ҷаҳон аз Аврупо 60 млн нафар ҳиҷрат кардаанд. Қисми беши онҳо ба ИМА, Канада, боқимондашон ба Америкаи Ҷанубӣ, Австралия, Зеландияи Нав ва ба мамлакатҳои алоҳидаи Африка сокин шуда, ҳолати забту мустамликакуниро ба амал оварданд. Дузабонӣ дар Канада (англисӣю фаронсавӣ), паҳншавии забонҳои испанию португалӣ дар Америкаи Ҷанубӣ натиҷаи ҳиҷрат мебошанд.

Мақони дигари эмигрантсия Осиё буду эмигрантҳои асосӣ коргарони чину ҳиндӣ буданд.

Баъди Ҷанги якуми ҷаҳон ҳаҷми ҳиҷрати берунӣ кам шуда, симо ва географияи он дигар шуданд. Мавқеи ҳиҷрати байниқитъавӣ каму мавқеи ҳиҷрати дохилию қитъагӣ зиёд шуд. Мақони асосии ҳиҷрати қувваи корӣ Аврупои Фарбӣ гардид, ки ба он ҷо 13–14 млн нафар коргарон аз ҷануби Аврупо ва шимоли Африка, Туркия омада, ба корҳои "сиёҳ"-у каммузд машғуланд. Дар Шветсайрия ҳиссаи коргарони хориҷӣ 1/4, дар Олмон 10% аҳолии фаъолро ташкил додаанд.

Шарқи Наздик ба яке аз ноҳияҳои калони ҳиҷрат табдил ёфтааст. Истихроҷи нефт дар Арабистони Саудӣ ва Кувайт ба коргарони хориҷӣ асос ёфтаанд.

Барои Чин 30 млн нафар коргарони эмигрантсияшуда мавқеи калони иқтисодӣ доранд. Аксари онҳо ба азнавсозии иқтисодии мамлақати худ ёрии моддию илмӣ мерасонанд. Мутахассисони ба ватани худ баргашта аз 1/4 ҳиссаи профессорону дотсентҳои мамлақатро ташкил додаанд.

Солҳои охир дар олами капиталистӣ шакли нави ҳиҷрат пайдо шуда, номи "ихроҷи хирад" (утечка умов)-ро гирифтааст. Моҳияти он аз ҷалбкунии олимони муҳандисон, духтурҳо ва дигар мутахассисони баландиқтисос иборат аст. Манбаи асосии ин намуди ҳиҷрат мамлақатҳои рӯ ба инкишоф мебошанд. Ин ҳолат ба ин мамлақатҳо зиёни иқтисодию маданӣ ва ба мамлақатҳои тараққикарда фоида меорад.

Ҳиҷрати дохилӣ. Ин шакл асосан аз ҳаракати аҳолии деҳот ба шаҳр, ҳаракати байнишаҳрии аҳоли иборат буда, барои тамоми давлатҳо хос аст. Ҳиҷрати дохилӣ дар мамлақатҳои рӯ ба инкишоф пуравч аст.

Чун миғратсия кӯчманчигӣ (чорводорон) низ ҳаракати аҳоли асту вале он шакли махсуси фаъолияти хоҷагӣ ва тарзи ҳаёти ба он алоқаманд аст. Кӯчманчиёни ҳозира асосан чорводорони биёбону нимбиёбонҳо мебошанд. Бисёр мамлақатҳо сиёсати ҳиҷраткунонӣ мегузаронанд, ки ҳадафи он идоракунии ҳиҷрати берунию дохилӣ аст.

Ҳамин тавр, ҳолати ҳиҷрат ба таркиби аҳоли, соҳаҳои иҷтимоию хоҷагӣ таъсир расонида метавонад. Хусусият ва самтҳои ҳиҷрати берунӣ дар давраҳои таърихӣ ҳархела буданд. Баҳисобгирии ҳолатҳои ҳиҷрат барои афзоиши иҷтимоию иқтисодии ҳар як мамлакат ҳам муҳим аст.

Савол ва супориш

1. Ноҳияҳои асосии ҳиҷратро дар гузаштаю имрӯза ҷудо кунед.
2. Рафти ҳиҷрати дохилӣ ба кадом тараф аст?
3. Фарқи байни ҳиҷрати дохилию берунӣ дар чист?
4. "Ихроҷи хирад" чист ва зиёну фоидаи онро кӣ мебинад?
5. Кӯчманчигӣ аз дигар шаклҳои ҳиҷрат чӣ тафовутҳо дорад?

Худатонро санҷед

1. Кӯчманчигӣ чист?
2. Сабабҳои водоркунандаи ин ё он намуди ҳиҷрат чӣ гуна фарқ мекунанд?
3. Сабабҳои зиёдшавии ҳиҷратро дар ҷумҳуриҳои ИДМ дар чӣ медонед?
4. Аз ҳиҷрати "ақлу хирад" киро фоида асту киро зиён? Фоидаи асосиаш чист?

Ба фикри шумо

Бо кадом роҳҳо ҳолати ҳиҷраткунони Тоҷикистонро муътадил гардонидан мумкин аст?

ГЕОГРАФИЯИ ХОҶАГИИ ҶАҲОНӢ

Тақсимооти байналхалқии меҳнати ҷаҳонӣ ба кадом омилҳои асосӣ вобаста аст? Кадом ҳолат ба ҳампайвастагии ягонаи хоҷагӣ кӯмак мерасонад? Сохтори хоҷагии ҷаҳонӣ чӣ гуна аст?

ХОҶАГИИ ҶАҲОНӢ.

МАРҶАЛАҲОИ ТАШАККУЛ ВА ИНКИШОФИ ОН

Мафҳуми хоҷагии ҷаҳонӣ. Хоҷагии ҷаҳонӣ маҷмӯи хоҷагиҳои миллии ҳамаи мамлакатҳои дунё буда, онҳоро муносибатҳои иқтисодии умумиҷаҳонӣ ва тақсимооти байналхалқии меҳнат алоқаманд кардааст. Вай тамоми мамлакатҳои дунёро фаро гирифтааст ва ба он зиддиятҳои дохилӣ хос мебошад.

Пайдоиши хоҷагии ҷаҳонӣ аҳамияти таърихӣ дорад ва қариб тамоми таърихи инсониятро фаро мегирад.

Кашфиётҳои бузурги географӣ боиси қитъаҳои Аврупою Осиё ва Америкоро фаро гирифтани соҳаи чорводорӣ гардид. Муомилоти мол дар байни қитъаҳои олам боиси ташкилҳои бозори ҷаҳонӣ шуд. Вазъи баъзи минбаъдаи ин бозорро тараққи нақлиёт таъмин намуд. Нақлиёти баҳрӣ ва тараққи нақлиёти роҳи оҳан алоқаи доимии байни-қитъавию дохилиқитъавиро васею устувор намуданд. Барқароршавии алоқаҳои доимии тиҷоратӣ-молиявӣ ва истеҳсоли дар байни мамлакатҳо, ноҳияҳо ва қитъаҳо ҷудогихои бисёрасраи миллӣ-хоҷагиро, ки садди роҳи пешравиҳои иҷтимоӣ-иқтисодии ҷаҳон буданд, аз байн бардошт.

Ибтидои пайдоиши хоҷагии ҷаҳонӣ аз давраи мануфактураи тараққиёти капитализм (асрҳои XVI–XVIII) оғоз ёфта, дар ҳудуди асрҳои XIX–XX ташкилҳои он ба охир расидааст. Дар ин давра дар мамлакатҳои Аврупо индустрияи калони машинӣ инкишоф ёфта, вай ғардани ашёи хоми зиёдеро талаб мекард. Пайдоиши сохтори мустамликадорӣ иқтисодиёти аксари мамлакатҳои мустамликаро ба манбаи ашёи хоми давлатҳои империалистӣ табдил дод.

Сармоядорӣ ҳокими ягонаи хоҷагии ҷаҳонӣ гардид. Вале ин ҳолат дар давом накард. Аз олами сармоядорӣ берун шудани собиқ Иттифоқи Шӯравӣ дар соли 1917 ва баъдтар як қатор давлатҳои Аврупои Шарқӣ ва Осиё хоҷагии ҷаҳониро бо ду сохтор ҷудо намуд. Вале вай ягонагии мавҷудияти худро гум накард. Зеро ба муносибатҳои иқтисодии ҷаҳонӣ монеаҳои иҷтимоӣ бегонаанд.

Робитаҳои иқтисодии мамлакатҳои Шарқ ва Ғарб то рафт муҳталиф мегарданд, ки муҳимтаринаш савдои тарафайн, таъсиси корхонаҳои муштарак, алоқаҳои илмӣ-техникӣ ва ғайраҳо мебошанд. Ғарб барои маҳсулотҳои худ бозори фуруш, Шарқ бошад, ба ивази молҳои дар бозори ҷаҳонӣ камбизоати худ технологияи нав ва асори устувор мегиранд. Табиати инсоният ягона аст. Аз ин ҷиҳат ҷамъияти инсонӣ ҳатман ба ташкил додани сохтори иқтисодии барои ҳаёташ беҳтарин мекушад. Безътимодӣ ба пешрафти иқтисодии ҷаҳонӣ боиси қафомонии соҳаи муҳим дар ҳама гуна мамлакат мегардад.

ТАҚСИМОТИ БАЙНАЛҲАЛҚИИ ГЕОГРАФИИ МЕҲНАТ ВА ИНТЕГРАТСИЯИ (ҲАМГИРОИИ) ИҚТИСОДИИ БАЙНАЛҲАЛҚӢ

Тақсими географии меҳнат қисми таркибии тақсими ҷамъиятии меҳнат аст. Вай ҳолати махсусгардонии ҳудудҳо ва муомилоти маҳсулоту таҳассусбӣ дар байни онҳо мебошад. Тақсими географии меҳнат натиҷаи тараққиёти ҳатмии ҷамъияти

инсонӣ мебошад. Ҳатмӣ будани он аз он сар мезанад, ки байни қаламравҳои алоҳида ҳамеша тафовут вуҷуд дорад (дар мавқеи географӣ, дар шароити истифодаи захираҳои табиӣ, дар шароитҳои иқтисодӣ-иҷтимоӣ). Чунин фарқиятҳо боиси он мешаванд, ки бисёре аз истеҳсолотҳои саноатӣ кишоварзӣ гӯё ба ҳудуди муайян вобаста карда мешаванд, яъне ин қаламравҳо ҳар кадоме ба истеҳсоли намуди алоҳидаи маҳсулот махсус гардонидани мешаванд.

Барои пайдоиши чунин тахассус шароитҳои зарурӣ лозиманд. Ин шароитҳо инҳоянд: 1) мамлакате, ки дар тақсими меҳнат иштирок дорад, бояд ягон бартарие дошта бошад (масалан, аз ҷиҳати боигарии табиӣ); 2) бояд мамлакате ба ин маҳсулот ниёзманд мавҷуд бошад; 3) хароҷоти кашонидани маҳсулот то ҷои фурӯш ба мамлақати фурӯшанда бояд фоидаовар бошад.

Тақсими байнихалқии географии меҳнат бо мурури замон тағйир меёбад.

Махсусгардонии мамлақатҳои алоҳида ба намуди истеҳсоли муайяни маҳсулот ва хизмат ҳаминро дар назар дорад, ки ин намудҳо на фақат барои қонеъгардонии талаботи худ, балки инчунин барои фурӯш дар бозори ҷаҳонӣ истеҳсол карда мешаванд. Ин ҳолат дар ташкили соҳаҳои байналхалқии тахассус ифода меёбад, яъне ҳамон соҳаҳо, ки ба истеҳсоли маҳсулоти содиротӣ машғуланд. Бехуда нест, ки симои хоҷагии аксари мамлақатҳоро тахассуси байналхалқияшон муайян мекунад. Масалан, Ҷопон аз рӯи истеҳсоли автомобилҳо дар ҷаҳон дар ҷои аввал буда, тақрибан нисфи онҳоро ба бозори ҷаҳон мебарорад. Канада аз ҷиҳати истеҳсоли ғалладона, Булғористон аз ҷиҳати истеҳсоли маҳсулотҳои маҷмӯаи агросаноатӣ, Замбия аз ҷиҳати истеҳсоли мис дар ҷаҳон дар ҷои авваланд. Яъне ин соҳаҳои соҳаи тахассуси байналхалқии ин мамлақатҳо ба ҳисоб мераванд.

Дарачаи ба тақсими байналхалқии меҳнат (ТБМ) воридшавии ҳар кадом мамлақат ба дараҷаи камолоти қувваҳои истеҳсолкунандаи он вобаста аст. Аз ин рӯ мамлақатҳои тараққиқардаи индустриявӣ дар тақсими байналхалқии меҳнат мавқеи асосӣ дошта, давлатҳои ҷавони Осиё, Африка ва Америкаи Лотинӣ мавқеи худро дар ТБМ аз ҳисоби ба захираи ашёи хом таъмин кардани мамлақатҳои мутараққӣ баланд мебардоранд. Ин тахассуси мероси давраи мустамликавист. Ба иштироки мамлақатҳо дар ТБМ омилҳои географӣ низ таъсири назаррас доранд. Ин омилҳо мавқеи географӣ, мавҷудияти боигарии бои табиӣ ва ғайра мебошанд. Масалан, Англия тавассути дар сари роҳҳои баҳрӣ ҷойгир буданаш дар гузашта "фабрикаҳои ҷаҳонӣ" гардиду захираҳои бузурги нефт бошад мамлақатҳои Шарқи Наздикро заминаи калони сӯзишворӣ-энергетикии ҷаҳон гардониданд.

Вале омили асосии ҳалкунанда дар ТБМ шароитҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ мебошанд.

ТБМ чараёни пешқадаму ҳатмии ташкилҳои хоҷагии ҳаҳон ва асосии объективи байналмилалгардонии ҳаёти хоҷагӣ мебошад.

ИНТЕГРАТСИЯИ ИҚТИСОДИИ БАЙНАЛҲАЛҚӢ

Хоҷагии ҳаҳонӣ ва тақсимоти байналҳалқии географии меҳнат имрӯз тамоми мамлакатҳои дунёро фаро гирифта, онҳо торафт васею чуқуртар, ҳам мураккабу ҳам нав шуда истодаанд. Васеъшавии таҳассуси байналҳалқӣ ва муомилот боиси боз ҳам зич бо ҳам алоқаманду вобасташавии хоҷагиҳои миллии як қатор мамлакатҳо гардид ва боиси пайдоиши зинаи нави тақсимоти байналҳалқии географии меҳнат шуд, ки ин шакл интегратсияи иқтисодии байналҳалқӣ ном гирифтааст. Вай чараёни объективи тараққиёти устувори алоқаи тарафайни гурӯҳи мамлакатҳо буда, ба гузаронидани сиёсати бо ҳамдигар мувофиқ асос ёфтааст.

Чараёни интегратсияи иқтисодии пурра ташкилфта панҷ зинаи тараққиётро аз сар мегузаронад: ташкили минтақаи озоди савдо, иттиҳоди гумрукӣ, бозори умумӣ, иттиҳоди асҳорӣ ва фазои ягонаи иқтисодӣ.

Дар хоҷагии ҳаҳони имрӯза якчанд гурӯҳҳои иқтисодии ноҳиявӣ ва соҳавӣ ташкил ёфтаанд. Муҳимтарин гурӯҳҳои интегратсияи ноҳиявӣ Иттиҳоди Аврупоӣ, Ассотсиатсияи Шимоли Америкоии савдои озод (НАФТА), Ассотсиатсияи давлатҳои ҷанубу шарқии Осиё (АСЕАН), Бозори Умумии мамлакатҳои конуси Ҷанубӣ (МЕРКОСУР) ва гурӯҳҳои соҳавӣ – Ташкилоти мамлакатҳои содиркунандаи нефт (ОПЕК) ва ғайраҳо мебошанд.

Дар шароити имрӯза интегратсия яке аз шаклҳои муҳимми муносибатҳои иқтисодии байналҳалқӣ мебошад. Интегратсия нахустин бор соли 1957 дар Аврупои Ҷарбӣ оғоз ёфта, зинаҳои зиёдеро тай намуд ва ҳоло пурра ташкил ёфтаасту ба худ номи "Иттиҳоди Аврупо"-ро гирифтааст ва ба ҳайати он 15 мамлақати Аврупои Ҷарбӣ шомиланд. Шумораи умумии аҳолии иттиҳод беш аз 350 млн нафар аст. Чанде пеш иттиҳоди мазкур иттиҳоди иқтисодию асҳорӣ ягона ва иттиҳоди сиёсиро эълон намуд. 1 январи соли 1999 пули ягона "Евро" ба муомилот бароварда шуд.

Савол ва супориш

1. Ҷағрафия ва шароитҳои пайдоиши хоҷагии ҳаҳонӣ кадоманд? Онҳоро шарҳ диҳед.
2. Шароитҳои табиӣ-географӣ ба таҳассуси хоҷагӣ чӣ гуна таъсир расонанд?

3. Оё мафҳуми "тақсимои ҷамъиятии меҳнат" аз мафҳуми "тақсимои географии меҳнат" фарқ дорад?
4. Таҳассуси хоҷагӣ ба мамлакат чӣ фоида меорад?
5. Таҳассуси хоҷагии мамлакати худро муайян карда, шароити омилҳои онро шарҳ диҳед. Асоси интегратсияи иқтисодии байналхалқӣ чист?
6. Шароити вазъи иштироки мамлакати худро ба гурӯҳи интегратсионӣ шарҳ диҳед.

Худатонро санҷед

1. Асоси хоҷагии ҷаҳонро чӣ ташкил медиҳад?
2. Миқёси иштироки мамлакат дар тақсимои байналхалқии меҳнат ба чӣ вобастааст?
3. Хоҷагӣҳоро кадом омилҳо ба организми ягона пайваст кардааст?
4. Оё боигариҳои табиӣ боиси таҳассуси хоҷагӣ шуда метавонанд?
5. Таҳассуси байналхалқии мамлакатҳои тараққикарда ва рӯ ба тараққӣ аз яқдигар фарқ дорад ё на? Агар фарқ бошад, сабабаш чист?

Ба фикри шумо

Ибораҳои таркиби соҳавӣ, таркиби иҷтимоӣ, таркиби минтақавии хоҷагии ҷаҳон ҳаммонанд мебошанд ё гуногунмаъно?

Чаро хоҷагии ҷаҳонро мо як системаи тоҷ (ягона) меномем, ҳол он ки ба он мамлакатҳои ба сохтори гуногуни иҷтимоӣю иқтисодӣ мансуббуда шомиланд?

Мамлакати шумо дар хоҷагии ҷаҳонӣ иштирок дорад? Чӣ гуна?

ХОҶАГИИ ҶАҲОН ДАР ДАВРАИ ИНҚИЛОБИ ИЛМИЮ ТЕХНИКӢ

Инқилоби илмӣ-техникӣ чӣ маъно дорад? Вай ба сохтори хоҷагии ҷаҳонӣ чӣ таъсир мерасонад?

Мафҳуми инқилоби илмию-техникӣ (ИИТ). Тамоми тараққиёти тамаддуни инсониятро бе пешрафти илму техника тасаввур кардан ғайри имкон аст.

Инқилоби илмию-техникӣ давраеро меноманд, ки дар тӯли он дар тараққиёти илму техника ҷаҳиши сифатӣ ба амал омада, ин ҷаҳиш қувваҳои истеҳсолкунандаро ба қуллӣ нав месозад, илм ба қувваи бевоситаи истеҳсоли табдил меёбад. ИИТ аз миёнаи асри XX оғоз ёфта, минбаъд васеъ шудан гирифт. Аломатҳои он хеле

лухталифанду ба тамоми қисмҳои таркибиаш (илм, техникаю технология, истеҳсолот, иҷоракунӣ) мансубият доранд.

Дар давраи ҳозира дар инқилоби илму техника чор хусусияти асосиро чудо кардаанд.

1. ИИТ ҳодисаи универсалӣ буда, тамоми соҳаҳо, симои меҳнат, маишат, маданият ва рӯҳии одамонро дигар месозад. Ҷиҳати географии он дар паҳншавиаш (дар ин ё он дараҷа) дар тамоми дунё, сатҳи географии замин ва фазои кайҳонӣ зоҳир мегардад.

2. Тезшавии азнавсозии бехадди илмию-техникӣ. Ҳоло фосилаи кашфиётҳои илмию техникӣ ва дар амалия ҷорикунии онҳо хеле кӯтоҳ шуда, азнавкунии маҳсулот босуръат ва доимӣ гардидааст. Имрӯзҳо номгуӣ маҳсулотҳои баъзе соҳаҳо дар давоми 15–20 сол пурра нав карда мешаванд.

3. Мавқеи инсон дар ҷараёни истеҳсолот ба куллӣ дигар шудааст. Инсон ҳоло на ҳамчун "узви иловаи мошин", балки ҳамчун омили фаъолу асосии истеҳсолот гардида аст. Талабот ба дараҷаи касбии он низ зиёд шудааст.

4. Хусусияти муҳими ИИТ дар солҳои Ҷангӣ дуввуми ҷаҳон ҳамчун инқилоби ҷарбӣ-техникӣ пайдо шудани он аст. Таркиши гулӯлаи атомӣ соли 1945 дар шаҳри Хиросимаи Ҷопон ибтидои пайдоиши он буд.

ИИТ имрӯза ҳодисаи хеле мураккаб буда, ҳамаи қисмҳои таркибиаш (илм, техника, истеҳсолоту идоракунӣ) бо якдигар таъсир расонанд.

Илми ҳозиразамон ба маҷмӯи мураккаби дониш табдил ёфтааст. Дар дунё беш аз 8 млн нафар коркунони илмӣ амал мекунанд. Имрӯз истеҳсолотро бе илм тасаввур кардан амри муҳол аст, ки он дар илмталабии истеҳсолот зоҳир мегардад. Дар олами мутараққӣ 2–3% даромади солона дар соҳаи илм харҷ карда мешавад. Маҳсулоти илмталаб (маҳсулоти саноати дастгоҳсозӣ, мошинсозии электротехникӣ, саноати кайҳонӣ ва ғайра) дар савдои берунаи ИМА, Ҷопон, Олмон, Англия, Фаронсаю Италия мавқеи муҳим пайдо кардааст. Техникаю технологияи ҳозира бо ду роҳ инкишоф меёбанд: эволюсионӣ ва револүсионӣ (инқилобӣ). Роҳи якум дар такмили минбаъдаи техникаю технологияи амалкунанда (зиёдшавии иқтидори истеҳсолии мошину дастгоҳҳо ва борбардории воситаҳои нақлиётӣ) падида мегардад. Зиёдшавии иқтидори истеҳсолии печкаи домнагӣ дар Ҷопону Россия (5,5 млн тонна), борбардории киштиҳо дар Ҷопону Фаронса (500–550 ҳазор тонна) мисоли равшананд.

Роҳи инқилобӣ техникаю технологияро ба таври куллӣ нав месозад. Пайдоиши истеҳсолоти техникаи электронӣ мисоли он аст. Бехуда нест, ки ҳоло дар хусуси "асри электронӣ" сухан меронанд.

Роҳи асосии ҳозираи тараққиёти илму техника роҳи инқилобӣ аст ва ҳоло он бо шаш самти асосӣ тараққӣ меёбад.

Самти аввал электроники истеҳсолот буда, тамоми фаъолияти инсон бо техникаи электронӣ – ҳисоббарорӣ (МЭХ) мусаллаҳ карда шудааст. Ҷараёнҳои технологияи истеҳсолот такмил ёфтаанд. Таҷҳизоти электрониро дар соҳаи маориф, тандурустӣ ва хизмати маишии аҳоли ба даври васеъ истифода мебаранд. Шумораи мошинҳои электроники ҳисоббарор ба даҳҳо млн расида, истеҳсоли роботҳо, манипуляторҳо хеле зиёд шудааст ва онҳоро дар истеҳсолоти меҳнатталабу зарарнок васеъ истифода менамоянд. ИМА, Ҷопону Олмон анбори калони (МЭХ) доранд.

Солҳои 50-уми асри XX автоматикунони маҷмӯӣ оғоз ёфта. Ин самт барои истифода дар аксари соҳаҳои истеҳсолию ғайри истеҳсоли "роҳат" гирифт.

Самти сеюм азнавсозии хоҷагии энергетикӣ буда, ба қувва таъминкунӣ, васеътар истифодабарии сарчашмаҳои нави қувва (атом, қувваи Офтобу обҳои геотермалӣ ва ғайра) нигаронида шудааст.

Самти чорум истеҳсоли зиёди намудҳои мухталифи масолеҳи нав (нимноқилҳо, нахи оптикӣ, масолеҳи сафолӣ ва истифодаи васеи металлҳои нодиру камёфт)-ро дар назар дорад.

Самти панҷум тезшавии суръати биотехнологӣ аст, ки он дар соҳаи истихроҷи металлҳо, нобудкунии хашаротҳои зараровари хоҷагии қишлоқ, ҳосилкунии энергия аз партови истеҳсолии соҳаҳои гуногун истифода мешавад ва яке аз самтҳои ояндаи калон дошта аст. Ин самт ҳам дар ИМА, Ҷопону Олмон, Фаронсаю Россия дар инкишоф аст.

Самти шашумро самти кайҳонӣ мегӯянд тараққи он соҳаи саноати нав – аэрокайҳониро ба дунё овард. Истеҳсоли аксари мошинҳо, дастгоҳҳо, хӯллаҳои нав маҳсулоти ин соҳа буда, кайҳоншиносӣ боиси пайдоиши технологияи кайҳонӣ ва заминшиносии кайҳонӣ гардид.

Дар замони ҳозира аҳамияти иқтисодии истифодабарии ҳамсафарони телевизионӣ ва навигатсионро кӣ намедонад? Дар индустрияи кайҳонӣ имкониятҳои зиёди ҳалли проблемаҳои ахборӣ, энергетикӣ ва тиббӣ маҳфузанд.

Идоракунии истеҳсолот дар замони ИИТ аҳамияти хоса пайдо кардааст. Зеро мураккабшавии истеҳсолотро ба усули кӯҳна идора кардан амри муҳол аст. Тайёрии махсуси касбӣ зарур аст.

Пайдоиши илми махсус – кибернетика талаби замонавии соҳаи идоракунии ва илми ахборӣ аст. Ҳаҷми донишҳои илмӣ ва миқдори сарчашмаҳои ахборотӣ то рафт зиёд гардида, аз ахбори оддии коғазӣ

ба ахбори мошинӣ гузаштанро тақозо намуд. Тавассути он истеҳсоли техникаи мухталифи компютерӣ тавлид ёфт. Барои идоракунии он мутахассисони барнома ва операторони махсус тайёр карда мешаванд.

Автоматикунонӣ то рафт на танҳо соҳаи меҳнати ҷисмонӣ, балки инчунин соҳаҳои фаъолияти фикрию интеллектуалӣ, илм, маориф, молия, хизматрасонӣ, маиширо фаро гирифтааст ва ташкили системаи идоракунииҳои автоматикӣ ифодаи он мебошад. Ин системаҳо ҳаҷми зиёди ахборҳои мухталифро ҳам карда, кор карда мебароянд.

Пайдоиши системаи идоракунии автоматикӣ дар кори ҷойгиркунии истеҳсолот низ бетаъсир намондааст. Аксари соҳаҳои истеҳсолии илмталабро шахрҳои калону агломератсияҳои шахрӣ ба худ кашидаанд. Зеро онҳо марказҳои асосии ташкили сарчашмаи ахборанд.

Ҳамин тариқ, ИТТ дар сохтори соҳавӣ ва ҷойгиркунии соҳаҳои хоҷагии ҷаҳонӣ таъсири назаррас расонидааст. Ҳолати пастшавии мавқеи баъзе соҳаҳо, ки муддати тӯлонӣ иқтисодии бузурги мамлакатҳо буданд, паст шуда, болоравии соҳаҳои баландтехнологияи маҳсулоти илмталаб истеҳсолкунанда ба амал омадааст. Муттаҳидкунии соҳаҳои гуногуну пайдоиши маҷмӯаҳои байни соҳавӣ рух додааст.

Таносуби байни соҳаҳои истеҳсолиро ғайриистеҳсолий ба кулӣ тағйир ёфтааст. Электроникунӣ автоматикунонии истеҳсолот, зиёдшавии талабот ба молҳои истеъмолӣ, афзоиши коркунони соҳаи тақими интеллектуалии ҳамъян (мактаб, системаи маълумоти оӣ, фаъолияти нашриёт, радио, телевизион ва ғайра) боиси афзоиши мавқеи соҳаҳои ғайри истеҳсолий гардиданд.

Таъсири ИИТ-ро дар таркиби қаламравии хоҷагӣ дар тағйирёбии характери таъсири омилҳои ҷойгиркунии қадима, мазмуни нав пайдокунии онҳо, пайдоиши омилҳои нав (экологӣ, илмталабӣ ва ғайра) мебинем.

1. Омилҳои худуд – яке аз қисмҳои муҳимми муҳити географӣ буда, ҷӣ қадаре ки ҳаҷми он калон бошад, захираҳои табиӣ он ҳамон қадар зиёду мухталифанд ва роҳҳо (вариант)-ҳои гуногуну ҷойгиркунии истеҳсолоту аҳолиро тақозо доранд.

2. Омилҳои мавқеи иқтисодӣ-географӣ, ки аломатҳои гуногун (мавқеи марказӣ, дохилӣ, ҳамсоягӣ, назди баҳрӣ) дорад. Мавқеи дохилӣ боиси тараққиёти суст ва мавқеи назди баҳрӣ боиси тараққиёти суръатнок шуда метавонанд.

3. Омилҳои захираҳои табиӣ, ки дар аввалҳо соҳаҳои истеҳсолот дар ноҳияҳои ашёи хом (мисли саноати металлургӣ, сӯзишворӣ-энер-

гетикӣ ва ғайра) ҷойгир карда мешуданд. Дар даврони ИИТ чунин ҷалбкунӣ суғат гардид. Ин бештар ба соҳаҳои наватарини илмталаб хос аст.

Вале барои соҳаҳои саноати истихроҷ омили захираҳои табиӣ то ҳол ҷиза асосӣ аст. Он ҷизро низ қайд кардан лозим аст, ки қисми зиёди захираҳои ҳавзаҳо ва қонҳои ҷаҳон тамош шудаанду саноати истихроҷ ба ноҳияҳои нави мушқилгузару зеробӣ майл дорад ва ин ҳам тавассути ИИТ ба амал омад.

4. Омили нақлиётӣ то замони ИИТ дар ҷойгиркунӣ қариб мавқои ҳалқунандаро мебозид. Такмили нақлиёт хароҷоти боркашониро кам карда, барои фуруши маҳсулотҳои корхонаҳои таҳассусӣ ба масофаҳои хеле дур ва ҳаракатнокии зиёди аҳоли, барои ҳаракати истеҳсолот ба ноҳияҳои назди баҳрӣ ва ташкилҳои ноҳияҳои нави азхудкунӣ имконият ба вуҷуд овард. Аз ин нигоҳ омили нақлиётӣ дар даврони ИИТ ҳам ба ҷойгиркунии истеҳсолот, махсусан дар масоҳатҳои бузург таъсири қалон дорад.

5. Омили захираҳои меҳнатӣ. Ба шумо аён аст, ки ин омили ҳамеша дар ҷойгиркунии истеҳсолот таъсир дошт ва дорад. Зеро мавҷудияти қувваи қори и озод фаъолияти хоҷагиро ба худ "мекашад"-у набуданаш "тела" медиҳад. Ин ҳолат аз ҳама беш ба соҳаҳои меҳнатталаб хос аст.

6. Омили мутамарказонии қаламравӣ, ки таъсири онро мо дар қалоншавии ҳаҷми қорхона, зиёдшавии самаранокии он, ҷамъшавии аҳоли дар марказҳои қалони саноатӣ, гиреҳҳои нақлиётӣ ва агломеротсияҳои шаҳрӣ мебинем. Ин марказу гиреҳҳо ва ноҳияҳои ҷамъиятии истеҳсолоту аҳоли маркази ба худ хоси тамоми ҳаёти хоҷагии ин ё он мамлақатро ба вуҷуд овардаанд. Масалан, дар ноҳияи саноатии Рури Олмон ҳазорҳо заводу шахтаҳо, истеҳсолот барқӣ ва дигар муассисаҳо ҷамъ оварда шудаанд. Вале набояд фаромӯш кард, ки дар замони ҳозира акси қонсентратсия, яъне ҳолати пароканда (ҷудо-ҷудо)-гии истеҳсолот ба расми аъна даромадааст, яъне сохтани қорхонаҳои ҳаҷман хурду миёна шиори замонавӣ шудааст. Зеро ин амалиёт барои иқтисодиёт фоидаовар, воситаи ҳифзи муҳити атроф ва урбанизатсияи оқилона аст.

7. Омили илмталабӣ дар замони ИИТ омили муҳимми ҷойгиркунии истеҳсолот гардидааст. Соҳаҳои нави илмталаб дар марказҳои қалони илмию шаҳрҳои қалон ва агломеротсияҳои шаҳрӣ ҷойгир карда шудаанд ва шаҳрҳои махсуси илмию техникаш ташкил ёфтаанд. Дар Фаронса нисфи қормандони илмию техникаш дар Париж, дар Ҷопон – дар Токио ҷамъ омадаанд. Дар тамоми ҷаҳон интеграцияи илм бо истеҳсолот пайдо шудаасту натиҷаи он ташкилҳои маҷмӯҳи илмию истеҳсолӣ (паркҳои илмию тадқиқотӣ, технополисҳо) мебо-